

Kürt sorununda antropolojik ve demografik boyut: Sayım ve araştırma verilerinden elde edilen bulgular

Sinan Zeyneloğlu¹
H. Yaprak Civelek²
Yadigar Coşkun³

Özet

Bu çalışmada, Kürt toplumu ile Türkiye geneli arasında önemli demografik ve antropolojik farklılıkların bulunduğu dikkat çekilmiş, Kürt sorunu'na dair iktisadî ve siyasî yaklaşımlara eleştirel bir yaklaşım getirilmiştir. 1945 Nüfus Sayımı sonuçlarından Türkiye'deki bütün dil gruplarının 'okuryazarlık oranları' ile 'Türkçe bilme yüzdeleri' verilmiş, bu verilerden hareketle demografik dönüşüm sürecinde etnik grupların göreceli konumu gösterilmiş, süreç içinde 'Türkleşen' veya 'Türkleşmeyen' etnik gruplar ortaya konulmuştur. Güncel TNSA verilerinden ise Kürtçe'yi anadil veya ikinci dil olarak kullanan nüfus gruplarının doğurganlık düzeyleri ile akraba evliliği sıklıkları incelenmiş, Kürtlerin Türkçe bilen bölümünün doğurganlıktaki düşüş ve akraba evliliğindeki anayanlı yönelim açısından Türkiye geneli ile paralel hareket ettikleri gösterilmiştir. Türkçe'yi ikinci dil olarak dahî kullanmayan Kürtler arasında ise hem doğurganlığın hem de akraba evliliğindeki babayanlı tercihin ülke genelinin aksine daha da arttığı, bu grubun kendisini Türkiye genelinden ayırttığı belirlenmiştir. Türk ve Kürt ailelerinin yapısı Emmanuel Todd'un aile modelleri çerçevesinde değerlendirilmiş, akraba evliliği sıklığı ile akraba evliliğindeki babayanlı yönelimin, kadının statüsüne olan etkileri vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürt sorunu; demografik dönüşüm; okur-yazarlık; akraba evliliği; kadının statüsü.

¹ Yrd.Doç.Dr., Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep. sinanz@gantep.edu.tr

² Yrd.Doç.Dr., Antropoloji Bölümü, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul. yciivelek@yeditepe.edu.tr

³ Dr., Nüfusbilim Derneği, Ankara. yadigarcoskun@gmail.com

Anthropological and demographic dimensions of the Kurdish question: Findings from census and survey data

Abstract

Within this study, demographic and anthropological differences between the Kurdish group and the rest of the Turkish population are presented while existing approaches on the Kurdish question based on economic and political factors are critically evaluated. Using results of the 1945 Census an inventory of all language groups in Turkey is given together with their respective ‘literacy rates’ and ‘prevalence of knowledge of Turkish’, which reveal temporal differences in terms of entrance into the demographic transition and give hints as to why some ethnic groups have adopted the Turkish identity while some other groups have remained outside the ‘Turkish core’. Recent data from the TDHS, on the other hand, is used to analyze ‘fertility’ and ‘prevalence of consanguineous marriages’ among the Kurdish population. While Kurds who use Turkish as either main or second language converge to the rest of the population in terms of both fertility decline and the matrilateral swing among consanguineous marriages, among Kurds who do not speak Turkish at all the mentioned rates increase in the opposite direction. The Turkish and Kurdish family structures are evaluated within the framework of Emmanuel Todd’s family types with special consideration on the effects of consanguineous marriages and the patrilateral inclination among these on the status of women.

Keywords: Kurdish question; demographic transition; literacy; endogamy; women’s status.

Giriş

Kürt sorunu, Türkiye'nin en önemli güncel sorunudur. Farklı mecralarda sorunun siyasî ve ekonomik boyutları, örneğin çeşitli dönemlerde uygulanan baskıcı politikalar veya Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin yoksulluğu, sorunun temel nedenleri olarak sayılırken, Kürtler ile Türkiye'nin geri kalanı arasındaki demografik ve antropolojik farklılıklar genellikle inceleme dışı kalmıştır. Kürt sorunu, Türkiye'nin siyasî, ekonomik ve düşünsel bütünlüğünün devamı için çözülmesi gereken bir sorundur ve bu sorunun tüm bilimsel yönleri ile araştırılması gerekmektedir.

Bu makalenin temel amacı ne Kürtlere yönelik bir Türkleştirme stratejisi oluşturmak ne de bazı Kürtlerin ayrılıkçı taleplerine temel kazandırmaktır. Amaç, bu konuda yapılacak ileri akademik analizlere ve entegrasyon amacına yönelik olarak uygulanabilecek politikalara temel oluşturmak için sorununun tüm boyutlarının incelenmesi ve mevcut durumda iki toplum arasındaki sosyolojik, demografik ve antropolojik farklılıkların ortaya çıkarılmasıdır.

Beşikçi'nin (1969b) ve Mutlu'nun (1996) da vurguladığı üzere Kürt sorunu hakkında görüş beyan eden yorumcuların çoğu siyasî veya ekonomik sorunlara değinmekte, Kürt sorununu salt siyasî ve/veya ekonomik bir sorun olarak algılamaktadır. Bu şekilde Kürtler ile Türkler arasındaki sosyolojik, antropolojik ve demografik farklılıklar genelde inceleme dışı bırakılmaktadır. Bu makale bu konuda bir bilgi altyapısı ortaya koymakta, sorunun siyasî ve iktisadî boyutlarından öte antropolojik ve demografik boyutlarına dikkat çekmektedir.

Kürt sorununun çözümü açısından sorulması gereken iki soru söz konusudur: Birincisi, Türkiye'deki diğer dindaş etnik grupların (Lâzlar, Gürcüler, Çerkezler, Arnavutlar, Pomaklar, Boşnaklar, vd.) süreç içinde kendilerini 'Türk' olarak tanımlamaya başladıkları halde neden Kürtlerin –en azından bir bölümünün– bu 'kaynaşmanın' dışında kaldıklarıdır? İkincisi, iki toplum arasında var olan antropolojik ve demografik farklılıkların neler olduklarıdır? Bu çalışma, bu iki sorunun cevaplarını bulma yolunda bir çaba olarak değerlendirilmelidir. İleriki bölümlerde aktarılacağı üzere demografik farklılıkların daha ziyade dönemsel (ve değişken), antropolojik farklılıkların ise yapısal (ve sabit) oldukları belirtilmelidir.

Çalışmanın ilk bölümünde mevcut yaklaşımların eleştirel bir değerlendirmesi yapılmakta, ikinci bölümde ise yapılacak analizler kapsamında kullanılacak veri kaynakları hakkında bilgi verilmektedir. Üçüncü bölümde geçmiş tarihli nüfus sayımları kullanılarak ülkedeki etnik grupların okuryazarlık düzeyleri ile Türkçe bilme oranları, ayrıca yakın tarihli nüfus

araştırmaları kullanılarak Kürtler ile Türklerin doğurganlık düzeyleri karşılaştırılmakta, bu sayede farklı etnik grupların demografik dönüşüm⁴ sürecinde hangi aşamalarda bulduklarını gösterilmektedir. Ayrıca Türkiye’de sayımlarda tespit edilmiş olan bütün dil gruplarının genel bir dökümü de verilmekte ve bu konuda ileri analiz yapmak isteyen araştırmacıların bilgisine sunulmaktadır. Dördüncü bölümde Kürt toplumu ile Türkiye geneli arasındaki antropolojik farklılıklar akraba evliliği tercihi üzerinden incelenmekte, Emmanuel Todd’un (1985) aile modelleri çerçevesinde farklı aile yapılarının yol açtığı toplumsal yapı farklılıkları üzerinde durulmaktadır. Makale, genel değerlendirme ve ileri analizlere yönelik önerilerle son bulmaktadır.

Mevcut yaklaşımlar ve eleştirileri

Türk stratejistleri, PKK’nın ve dolayısı ile Kürt Sorununun tarihini genelde 1984 yılından başlatırlar. Ancak unutulmamalıdır ki Kürt tarihi isyanlarla doludur; Osmanlı İmparatorluğu bile bölgeyi hiçbir zaman tam olarak kontrol altına alamamış, bölgedeki egemenliğini ancak Osmanlı süzerenliğini kabul eden yerel beyler aracılığı ile sağlayabilmiştir. 20 yılı aşkın zamandır uygulanan koruculuk sistemi ve bu sistemin aşiret ağaları aracılığıyla yürütülmesi, Türkiye Cumhuriyeti’nin bu alanda Osmanlı’dan çok da fazla bir ilerleme kaydedemediğini göstermektedir. Başka bir deyişle ne sorun yenidir, ne de sorunun çözümü için dile getirilen öneriler yeni fikirlere sahiptir.

Bu alanda yarım yüzyıla yakın zamandır çalışmış olan İsmail Beşikçi’nin daha 1969 yılında yaptığı sınıflama günümüzde de büyük ölçüde geçerlidir. Beşikçi (1969b:258-259), kendi deyimiyle “*Doğu Sorunu*” konusunda farklı kesimler tarafından dile getirilen ‘çözüm önerilerini’ şu başlıklar altında toplamıştır:

1. *Doğu sorunu Kuzey Irak’taki olaylarla yakından ilgilidir. Tehlike kapıyı çalmıştır. Her türlü tedbir ile (asimilasyon, baskı, sürgün) Doğu sorunu halledilmelidir.*
2. *Sorun tamamen etniktir. Kürtçe okuyup-yazma olanaklarına kavuşsak, Kürtçe yayın yapan istasyonlarımız olsa, sorun diye bir şey kalmaz.*
3. *Doğu sorunu diye bir şey yoktur. Doğu ile ekonomik bakımdan biraz daha ilgilenelim, “Sevgili Doğu Anadolumuz” kalkındırırız.*
4. *Doğu sorununun şüphesiz etnik yönleri de vardır. Fakat ağayı, şeyhi, onların batıdaki işbirlikçilerini, sosyalist bir uygulama ile yok edebilirsek sorun çözülmüş olur.*

⁴ ‘*Demographic transition*’ teriminin karşılığı olarak Türkçe literatürde genellikle ‘demografik geçiş’ olarak verilmektedir, ancak bu çalışmada söz konusu sürecin basit bir geçiş olmadığı, köklü toplumsal değişikliklere yol açan bir dönüşüm süreci olduğu vurgulanarak ‘demografik dönüşüm’ terimi kullanılmıştır. Özbay (2009) ve Koç vd. (2010) gibi demograflar da güncel çalışmalarında artık demografik dönüşüm kavramını kullanmaktadır.

Beşikçi, yukarıda sayılan maddelerin bir kısmının sentezi olan beşinci bir maddeyi daha yazmaktadır (1969b:260): “Doğu Sorunu sadece geri kalmışlıkla ilgili bir sorun değildir. Şeyhin, ağanın, aşiret reisinin yok edilmesiyle sorun çözülmüş olmaz. Çünkü sorunun başka bir yönü de etniktir. Fakat sorunun etnik yönü ile sınıfsal yönü birbirini bütünlemektedir. Birbirinden ayrı düşünülemez”. Bu husus kendi başına bir madde olmaktan ziyade madde 2, 3 ve 4’ün bir karması olup, ayrı bir madde olarak kabul edilmemelidir. Onun için sadece ilk dört madde üzerinde duracağız.

Üzerinden 40 yılı aşkın zaman geçmiş olmasına rağmen Beşikçi tarafından yapılan sınıflama bu konuda günümüzde de dile getirilen düşünceleri büyük ölçüde kapsamaktadır. Belirtmelidir ki 1969 yılında ne Irak Amerikan işgali altındadır ne de Kuzey Irak’ta fiilen bir Kürdistan kurulmuştur. Henüz PKK diye bir örgüt fikir olarak bile mevcut değildir, ancak ‘Kürtlük bilinci’ 1967 yılında yapılan “Doğu Mitingleri” ile filizlenmeye başlamıştır. Kürtçe yayın yapan televizyon bir yana, Türkiye’de televizyon yayını henüz deneme aşamasındadır. Radyo yayınları bile Anadolu’nun önemli bölümüne ulaşamamaktadır (Beşikçi, 1969a:203). 60’lı yıllarda planlı kalkınmanın başlamasıyla birlikte ‘bölgesel kalkınma’ ve Doğu Anadolu’nun görece geriliği üzerinde yeni yeni durulmaya başlanmış, bölge insanını ‘Türkleştirmek’ için öncelikle ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi gerektiği ifade edilmeye başlanmıştır.

Beşikçi tarafından belirtilen Madde 1’in bugünkü karşılığı Kürt Sorununu sadece terörden ibaret görüp, bu terörün varlığını da ‘dış mihraklara’ bağlayan anlayıştır. “Kuzey Irak’ı vuralım, bataklığı kurutalım” gibi fikirler bu anlayışın uzantısı olarak görülebilir. 12 Mart ve 12 Eylül döneminde özellikle sol görüşlü Kürt (ve aynı zamanda Türk) aydınlarına uygulanan baskı ve işkenceleri, 80’li ve 90’lı yıllarda görülen köy boşaltma uygulamalarını da yine bu bağlamda değerlendirebiliriz. Bu yaklaşımın sorunu çözmediği, gerçekte daha da derinleştirdiği ortadadır. Madde 2’de sayılan öneriler ise 90’lı yıllarda DYP-SHP koalisyon hükümeti döneminden başlamak üzere “Kürt realitesi”nin tanınması, ardından aşama aşama Kürtçe kitaplara, kasetlere, CD’lere izin verilmesi, yerel Kürtçe yayınlara müdahale edilmemesi, Kürtçe dil kurslarının açılması ve son olarak TRT-Şeş’in Kürtçe yayına başlaması gibi adımlarla büyük ölçüde uygulanmıştır. Ne terör eylemlerinin bitmemesi ne de PKK’nın silah bırakmamış olması bu yöndeki adımların da yeterli olmadığını göstermektedir. Madde 3, ekonomik kalkınma ya da günümüzün deyimiyle ‘bölgesel gelişme’ üzerinedir.

Ancak Beşikçi'nin (1969b:63-77, 183-185, 268-273) belirttiği gibi bölgedeki mülkiyet ve üretim ilişkileri değişmedikçe bölgeye aktarılan ya da bölgede üretilen paranın bölge insanına refah getirmeyeceği, üretilen katma değer küçük bir azınlığın elinde kalacağı ortadadır. Madde 4, ağalığın tasfiyesi, toprak reformu, sosyalist devrim gibi düşüncelerden ibarettir ve soğuk savaşın bitiminde Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından bu yana pek dile getirilmemektedir. Çoğu yorumcu ve analist Kürt sorununun tarihçesini PKK ile başlatırken, Beşikçi bu konuların ve günümüzde duyduğumuz çözüm önerilerinin en azından 40 yıldır konuşulmakta olduğunu göstermektedir.

İçduygu ve diğerlerinin (1999) de belirttiği gibi sorun tek başına 'etnik', 'ekonomik' veya 'terör' boyutlarından ibaret olmayıp çok boyutlu karakterdedir. İçduygu ve arkadaşlarının ilave ettiği boyut ise çatışmaların yarattığı "güvensizlik ortamı"dır (*environment of insecurity*).

Ancak Beşikçi ve diğer analistler tarafından yukarıda sıralanan maddeler arasında sayılmayan, yapılan analizlerde genellikle eksik kalan bir unsur söz konusudur. Bu unsur Kürtler ile Türkiye toplumunun geri kalanı arasındaki antropolojik ve demografik farklılıklardır. Bu çalışma, bu konudaki eksikliği giderme amacındadır. Veri kaynakları ortaya konularak Kürtleri Türkiye'nin geri kalanından farklılaştıran demografik ve antropolojik özelliklerin bir bölümü tespit edilmektedir.

Bu farklılıkların ortaya konulması ve tartışılması bölücülük olarak değerlendirilmemelidir. Tam tersine Nestmann'ın (1989) belirttiği üzere, patolojik durumdaki etnik çatışmaların sonlandırılması için önce mevcut durumun iyi anlaşılması ve olayların kendi haline bırakılması yerine amaca uygun politikalar hazırlanarak bunların özenle uygulanması gerekmektedir. Mevcut sosyal farklılıklar dikkate alınmadan sadece siyasî ve ekonomik önlemlerle (örneğin daha fazla 'demokrasi' ya da daha fazla 'yatırım') Kürt sorununun çözümü olası gözükmemektedir.

Bu makalede sunulan veriler, Kürtler dışındaki diğer etnik grupların 'Türkleşmelerinin' daha ziyade kendiliğinden meydana geldiğini ve bu sürecin büyük ölçüde devlet müdahalesi dışında toplumsal dinamiklerle gerçekleştiğini düşündürmektedir. Öte yandan Kürtler için benzeri bir süreç büyük ölçüde eksik kalmış olup, mevcut durumda Kürtler ile Türkiye'nin geri kalanı arasındaki farklılıkların tespit edilmesi, bu konuda sağlam bir bilgi temeli oluşturulması açısından önemlidir.

Veri kaynakları, veri tarihçesi, varsayımlar ve ön kabuller

Öncelikle belirtilmelidir ki Türkiye’de ne nüfus sayımlarında ne de ulusal kapsamda yürütülen güvenilir araştırmalarda ‘etnik kimlik’ veya ‘etnik köken’ bilgisi derlenmemektedir. Öte yandan gerek bazı sayımlarda gerekse de bazı araştırmalarda ‘anadil/kullanılan dil’ ve ayrıca ‘din/mezhep’ ile ilgili sorular yer almaktadır. Birçok araştırmacı, sayımlar veya araştırmalarda yer alan ‘dil’ bilgisini ‘etnisite’ kavramının bir yakınsaması (*proxy*) olarak kabul ederken (Koç vd., 2008; Hoşgör ve Smits, 2002; İçduygu vd, 1999; Mutlu, 1996), bazı analistler bu yaklaşımın çoğunlukla doğru olmadığını belirtmektedir (Smith, 1986:17, 27). Bu çalışmada sunulan bilgi ve bulgular da, söz konusu yaklaşımın –en azından Türkiye örneğinde– hatalı olduğunu ortaya koymaktadır.

Örneğin 1945 sayımına göre Türkiye’de anadil olarak Çerkezce konuşan 67 bin kişi varken 1965’te bu sayı 58 bine düşmüştür⁵. Bu veriler ilk bakışta Türkiye’de Çerkezce konuşanların sayısının azaldığını düşündürmektedir, ancak Çerkezce’nin ikinci dil olarak kullanımı dikkate alındığında 1. veya 2.dil olarak Çerkezce konuşanların toplam sayısının 1945-1965 arasında 76 binden 107 bine çıktığı, yani bu sayının arttığı görülmektedir. Belirtilen dönemde Çerkezce bilenlerin sayısı (doğal nüfus artışının etkisi ile) artarken aynı zamanda (asimilasyonun etkisi ile) Çerkez asıllılar arasında anadil olarak Türkçe konuşanların oranı da yükselmiştir. Öte yandan bu sayılar Çerkez asıllı nüfusun toplamı hakkında bir fikir vermemektedir. Çerkez asıllı olduğunu hatırlayan ve/veya Çerkez kimliğine sahip olduğunu beyan eden bir kişinin Çerkezce bilmiyor olması mümkündür. Gerçekte Türkiye’deki Çerkez asıllıların sayısının bu dili bilenlerin sayısının çok üzerinde olması gerekir (Özbek, 1989). Dolayısı ile bir dili konuşan nüfus miktarını o dil ile ilişkili etnik grubun toplam nüfusuna eşit kabul etmek hatalı bir yaklaşımdır. Aynı şekilde 1945-1965 döneminde anadil olarak Lâzca konuşanların sayısı 47 binden 26 bine gerilemekte, ancak bu dili bilenlerin toplam sayısı 52 binden 81 bine çıkmaktadır. Benzeri bir durum Kıptîce (Çingenelerin dili) konuşanlar için de geçerlidir. 1945 sayımında 6 bin kişi bu dili anadil veya ikinci dil olarak konuştuğunu beyan ederken, sadece göçebe ve gezgin Çingenelerin 1960’larda Köy Envanter Etütleri ile tespit edilen sayısı bile bundan fazladır (Andrews, 1989:139). Sonuç olarak anadil veya kullanılan dil bilgisinden hareketle o dil ile ilişkilendirilen bir etnik grubun toplam sayısını tahmin

⁵ 1945 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu, s.106, “Nüfusun ana dilleri ve konuşulan ikinci dil itibarıyla ayrışması”; 1965 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, s.166, “Nüfusun ana dil ve en iyi konuşulan ikinci dile göre toplama”.

etmek mümkün değildir. İçduygu vd. (1999) de belirttiği gibi gerek kuramsal düzlemde gerekse uygulamada kişilerin etnik kimliklerinin belirlenmesi kolay değildir.

Bu noktada, bir veri kaynağı olarak nüfus sayımlarında kullanılan ‘anadil’ kavramının da açıklanmasında fayda görülmektedir. Anadil kavramı genelde İngilizce’ye ‘*mother tongue*’ (anneden gelen dil) olarak çevrilirken aynı zamanda Türkçe’de ‘*main language*’ (ana olarak konuşulan dil) anlamında da kullanılmakta, vatandaşlar tarafından bu anlamda da algılanmaktadır. Gerçekte Türkiye’de yapılan nüfus sayımlarındaki anadil dökümleri, kişilerin annelerinden öğrendikleri dili değil, gündelik hayatta en çok kullandıkları dili vermektedir. Gerek sayım kitapçıklarındaki açıklamalar gerekse de nüfus sayım memurlarına verilen eğitim ve talimatlar da bu yöndedir⁶. Hattâ 1985 Sayımında bu soru ‘anadil’ kelimesi kullanılmadan doğrudan doğruya “*Ev içinde ve aile arasında konuştuğunuz dil?*” biçiminde sorulmuştur.

Türkiye’de bir kişinin anadil olarak Türkçe dışında bir dil konuşuyor olması o kişinin mutlaka ‘Türklük’ dışında bir etnik kimliğe sahip olduğu anlamına gelmediği gibi, anadil olarak Türkçe konuşuyor olması da başka bir etnik kimliğe sahip olmadığı anlamına gelmemektedir. Keza belirli bir etnik kimlik içinde doğan bir kişinin, bu örneğimizde Türkçe dışında bir dil konuşan anne-babadan doğma bir kişinin, doğumuyla gelen etnik aidiyeti yaşam süreci içinde değiştirmesi veya sahip olduğu kimliğe başka aidiyetler de eklemesi de Türkiye’nin geçişken (*transitive*) toplumsal yapısında mümkün olan bir süreçtir. Türk toplumu, Anthony Smith’in (1986:76-83) ‘*lateral*’ veya Emmanuel Todd’un (1985:55-58) ‘*universalistic*’ olarak tabir ettiği toplumlardan biridir⁷. Bu nitelikteki toplamlarda etnik gruplar arası geçişkenlik söz konusudur; azınlık grupların özellikle eğitim yoluyla Smith’in terminolojisi ile ‘*core ethnies*’ye katılması mümkündür. Bu konu ileriki bölümlerde ayrıntısı ile irdelenecek olup, bu noktada vurgulanan Türkiye özelinde etnik grupları sabit, değişmez ve birbirlerini dışlayan (*mutually exclusive*) gruplar olarak tanımlamanın yanlış olacağıdır.

⁶ 1996-2003 arasında DİE Sosyal İstatistikler Daire Başkanı olan Şeref Hoşgör ile 2.4.2009’da Ankara’da yapılan özel görüşme.

⁷ Todd, özellikle aile içinde (erkek) kardeşlerin eşit haklara sahip olduğu, örneğin mirastan eşit oranda pay aldıkları sosyal düzende (örneğin Rus, Çin, Arap, İspanyol toplumları), bu düzendeki toplumların kendileri dışındaki diğer etnik grupları egaliteryen bir anlayış ile kendilerine ‘eşit’ kabul ettiklerini, bu evrensel bakış açısı (*universalism*) ile tarih boyunca farklı etnik grupları asimile edebildiklerini ve geniş alanlara yayılmış imparatorluklar kurabildiklerini yazmaktadır. Öte yandan geleneksel olarak aile içinde kardeşlerin eşit haklara sahip olmadığı, örneğin en büyük kardeşin bütün mirasa sahip olduğu toplumlarda (örneğin Alman, Japon, Yahudi, İsveç toplumları) diğer etnik gruplara karşı bir üstünlük kurma çabası (*superiority*) veya en iyi ihtimalle bir kayıtsızlık tavrı (*indifference*) görülmekte, bu topluluklar, zaman içinde diğer etnik grupları asimile etmek veya diğer gruplara asimile olmakta zorluk çekmektedir. Smith’in yaklaşımı ise daha ziyade tarihî, coğrafi ve siyasî etmenleri esas almaktadır. Bu makalede Todd’un aile yapısını esas alan ayrımları benimsenmiştir.

Örneğin Magnarella (1976), Susurluk'taki Gürcülerin durumu ile ilgili olarak bu kişilerin 1950'li yılların ortalarından itibaren Türk kimliğini ve Türk dilini benimsemeye başladıklarını, Yörük komşuları tarafından da herhangi bir ayrımcılığa uğramadan Türk olarak kabul edildiklerini yazmaktadır. Bir başka örnek olarak Rosen (1845, aktaran Benninghaus, 1989a) daha 1840'lı yıllarda Lâzların kendilerini “çoktandır Türk” olarak kabul ettiklerini ifade etmektedir.

Bu durumda anadil/kullanılan dil ile etnik kimlik unsurları Türkiye özelinde birebir örtüşmemektedir. Bunun ötesinde Mutlu'nun (1996) da belirttiği gibi birçok sayımda azınlık dil gruplarının çeşitli biçimlerde eksik sayılması, bir başka deyişle Türkçe konuşanlar içinde sayılması söz konusudur. Ancak bu durum, sayımlar ve araştırmalarda yer alan dil sorularının, etnik grupların özelliklerinin analizi için kullanılamayacağı anlamına gelmemektedir. İlgili dil ile ilişkilendirilen bir etnik grubun toplam nüfusunun tespiti gibi akademik açıdan çok da yaratıcı olmayan, siyasî nitelikteki yaklaşımlar bir tarafa bırakılırsa, herhangi bir dili konuşan bir grubun çeşitli sosyo-demografik özelliklerinin, ilgili dil ile özdeşleşen etnik grubun genel özellikleri hakkında bazı fikirler vermesi mümkündür. Bir başka deyişle, herhangi bir dili konuşan nüfus grubunun ilgili etnik grubun tümünü temsil etmediği, ancak yine de söz konusu dili konuşan bölümünün ilgili etnik grubun özellikleri hakkında bir fikir vereceği düşünülebilir.

Bu amaçla yapılacak analizler için 1965 ve öncesinden kalma Nüfus Sayımları ile 1993 ve sonrasında ait Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları'nın (TNSA) kullanılması mümkündür. Türkiye'de nüfus sayımlarında anadil ve ikinci dil ile ilgili sorular, ilk nüfus sayımı olan 1927'den 1985 nüfus sayımına kadar aralıksız olarak sorulmuş, ancak bu sorunun il bazında dökümleri 1965 sayımına kadar ilgili sayım kitaplarında yayınlandığı halde, 1970 sayımından itibaren yayınlanmamaya başlanmıştır⁸. 1970 sayımından itibaren dil sorularının dökümü

⁸ 1979-1996 arasında DİE Sosyal İstatistikler Daire Başkanı ve öncesinde sayılan daireye bağlı Nüfus Şubesinin Müdürü olan Cemil Ergene (7.4.2009'da Ankara'da yapılan özel görüşme) nüfus sayımlarında dil sorularının dökümlerinin verilmemesi kararının aslında 1965 sayımı için uygulanmak üzere alınmış olduğunu, ancak bu kararın bir olasılıkla kendisi 60'lı yılların ortasında ABD'de bulunurken alındığını, söz konusu karardan habersiz olarak kendisinin dil sorularının dökümünü 1969'da basılan 1965 Sayım Kitabına dâhil ettiğini belirtmektedir. Basımının ve dağıtımının birkaç gün ardından DİE'nin o dönemki müdürü Sabahattin Alpat tarafından makamına çağrılan Ergene, dil sorularını yayınlamama kararından o zaman haberdar olduğunu, dönemin Sosyal İstatistikler Daire Başkanı Aydın Akat'ın kendisini bilgilendirmemiş olduğu için bu 'suçu' üstlendiğini ve meselenin bu şekilde kendi aralarında kapatıldığını belirtmektedir. Ergene'nin açıklamaları dil kullanımı ile ilgili nüfus sayım sonuçlarını sansür kararının ne zaman alındığını açıklığa kavuşturmakta, ancak Ergene bu kararın kimler tarafından veya kimlerin 'etkisi' ile alındığını bilmemektedir. 1965 nüfus sayım komitesinin diğer üyelerinin artık hayatta olmaması nedeniyle bu konuda (arşivlerde yazılı belge bulunmuyorsa) bilgi elde edilmesi mümkün değildir. Bazı yorumcular, bu kararın 1960 darbesinden sonra kurulan askerî hükümet

sadece Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, Millî İstihbarat Teşkilatı gibi devlet kurumlarına gönderilmeye başlanmıştır. Bu uygulama –yani sayımlarda dil ile ilgili sorunların sorulup sonuçlarının yayınlanmaması– 1985 Nüfus Sayımı’na kadar sürmüştür⁹. 1985 sayımının uygulanmasından hemen önce başlayan bazı gelişmeler ise sayımlarda dil sorusunun yayınlanmaktan öte sorulmasını dahî olanaksız hale getirmiştir¹⁰.

Bu gelişme ile birlikte devlet kendi kendini karanlıkta bırakmış, dil kullanımı gibi önemli bir sosyal olguyu ve bu olgudaki değişimi 1985 yılından itibaren takip edemez duruma gelmiştir. Çeyrek yüzyıldır düşük yoğunluklu bir bölgesel kalkışma devam ederken, devletin özellikle 1980 darbesinden sonra artan ‘istatistik korkusu’ nedeniyle bölgede Türkçe kullanımının ilerlemesi veya gerilemesi hakkında hiçbir verisi bulunmamaktadır. Dünyada, nüfus sayımlarında dil kullanımı hakkında toplanan veriyi yayınlamayan başka ülkeler (Yunanistan gibi) de mevcuttur. Ancak bir devletin bu bilgiyi kendi kullanımı için bile toplamaması açık bir plansızlık örneği olup, ülkemizde özellikle 1980’den sonra yönetim kalitesinin düşüşünü gösteren önemli bir göstergedir.

İlginçtir ki söz konusu ‘istatistik korkusu’, gerek 1961 gerekse de 1983’ten sonraki sözde demokratik hükümetler döneminde gözlenirken, Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki sözde otokratik hükümetler döneminde yapılan nüfus sayımlarında kişilere anadilleri açıkça sorulmuş ve elde edilen sonuçlar sansürlenmeden yayınlanmıştır. Benzer bir ‘çelişki’ Kürtçe köy isimleri konusunda da gözlenmektedir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde özgün ismi Kürtçe, Arapça, Gürcüce, Lâzca, Çerkezce ve hattâ Ermenice olan yerleşimlerin isimleri büyük ölçüde korunmuş iken, sadece az sayıda Rumca isimli yerleşimin adı değiştirilmiştir¹¹,

tarafından alınmış olabileceğini düşünebilirler. Bizzat Ergene’nin kişisel tahmini bu yöndedir. Ancak hem 1961 yılında (yani askerî yönetim döneminde) basılan 1950 ve 1955 Sayım Kitapları içinde hem de 1964 yılında basılan 1960 Sayım Kitabı içinde dil sorularının dökümü mevcuttur. Dolayısıyla 1965’ten itibaren dil kullanımı bilgisinin sansürlenmesini doğrudan askerî darbeye bağlamak mümkün değildir. Daha gerçekçi bir açıklama ise Türk devletinin değişen nüfus politikası ile ilgilidir. 1963 yılından itibaren Türk devleti anti-natalist bir politikayı benimserken, aynı dönemde 1963 ve 1968 Nüfus Araştırmaları ile ülkenin doğu ve güneydoğu bölgelerinde diğer bölgelere oranla çok yüksek bir doğurganlık düzeyi tespit edilmiştir. Bu sonucun hükümet ve bürokrasi arasında bir korku ve endişe yaratmış olması, bu korkunun etkisiyle de Kürtçe konuşanların sayısının gizlenmesi amacıyla nüfus sayımlarında dil sorularının dökümünün yayınlanmaması kararının alınmış olması mümkündür.

⁹ Benzer bir gelişme Yunanistan’da da yaşanmış olup, 1950 ve öncesindeki bütün sayımlarda dil ile ilgili yanıtların dökümü yer aldığı halde, 1961 sayımından itibaren dil ile ilgili dökümler sayım sonuç kitaplarından kaldırılmıştır.

¹⁰ 1985 sayımının uygulanmasından kısa süre önce bazı köşe yazarları ile siyasî parti liderlerinin DİE’yi, nüfus sayım memurları eğitim kitapçığında Kürtçe’nin anadiller arasında sayılmış olmasından dolayı eleştirmelerinin ardından, aralarında DİE Başkanı’nın da bulunduğu 1985 Nüfus Sayım Komitesi’nin 12 üyesinin tümü “bölücülük yapmak”, “sol fikirlere hizmet etmek” gibi asılsız suçlamalarla Devlet Güvenlik Mahkemesi’ne sevk edilmişlerdir. Yaklaşık 6 ay süren yargılamanın sonunda tüm ‘sanıklar’ beraat ederken –ki bu tür davalarda asıl amaç mahkûmiyet vermek değildir– bir daha hiçbir DİE yöneticisi nüfus sayımlarında dil kullanımı ile ilgili sorular sormaya cesaret edememiştir.

¹¹ Örneğin Rize’nin Pazar ilçesinin özgün ismi Atina, İzmir’in Kemalpaşa ilçesinin özgün ismi de Nif’tir.

ki Yunan işgalinden kurtulan bir ülkede böyle bir değişiklik olağan karşılanmalıdır. 1955 Nüfus Sayımı'na kadar Türkiye'deki köylerin Türk kökenli olmayan isimleri çoğunlukla korunurken, 1957 yılından itibaren yer isimlerinin 'Türkçeleştirilmesine' başlanmıştır. Köy ve şehir isimlerinin değiştirilmesi uygulaması sadece Türkçe olmayan isimlerle sınırlı kalmamış, isminin içinde 'kızıl' öneki bulunan yerleşim yerleri de isim değişikliğine tâbi tutulmuştur. Örneğin, İzmir'in Kızılbahçe'si Güzelbahçe'ye çevrilmiş, Denizli'nin Kızılhisar'i ise Serinhisar olmuştur. Böylece 1957-1960 döneminde, gerek solculuk gerekse de Alevîlik çağrışımı yaptığı düşünülen 'kızıl' kelimesi, yerleşim yeri isimlerinden silinmiştir¹².

Bu konulara değinilmesindeki amaç, gerek Kürt dilinin gerekse de Kürt halkının varlığının inkârının Cumhuriyet ile birlikte başlamadığını, bu konudaki ilk baskıların (örneğin ismi Kürtçe olan köy isimlerinin değiştirilmesinin) Türkiye'nin Amerikan yörüngesine girdiği 1950'lerde başladığını¹³, böyle bir dilin ve halkın var olmadığını iddia eden ilk kapsamlı yayınların 1960'larda ortaya çıktığını (örneğin Kırzioğlu, 1964; aktaran Beşikçi, 1969b), 1980'den sonra ise bu teorilerin devlet politikası haline geldiğini belirtmektir. Eğer mevcut sorunlar çözülmek isteniyorsa öncelikle bu sorunların kaynağının hangi döneme ait olduğu ve sorumlularının da kimler olduğunun bilinmesi gereklidir. Önemle vurgulanmalıdır ki, Kürt dilinin ve Kürt halkının varlığının inkâr edilmediği Cumhuriyetin ilk dönemlerinde –ki öyle olsaydı devletin resmî nüfus sayım yayınlarında milyonlarca insanın Kürtçe konuştuğu bilgisi yer almazdı– isyanlar daha ziyade yerel veya dinsel nitelikte, kısa süreli hareketler halindedir. Öte yandan Kürtçe'nin fiilen yasaklandığı, onun da ötesinde Kürtçe'nin varlığının dahî resmî bir devlet politikası olarak inkâr edildiği 1980-1983 döneminin hemen ardından 1984'te başlayan PKK hareketi ise hem Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bütün yörelerde etkili olarak

¹² Türkiye'deki merkezî yerlerin 1955-2000 dönemindeki isim değişiklikleri için bkz. Zeyneloğlu, 2008:Ek I ve III.

¹³ O dönemde Amerikan finansmanlı olarak çalışan Özel Harp Dairesi tarafından tertiplenen 6-7 Eylül 1955 olaylarını, 1957 yılında başlayan yer isimlerinin Türkçeleştirilmesini, 1960'lı yıllardaki "Vatandaş Türkçe konuş!" kampanyalarını, nüfus sayımlarındaki dil kullanımı bilgisinin 1965'den sonra sansür edilmesini, 1970'lerde yine Özel Harp Dairesi ile bağlantılı olduğu iddia edilen Alevî kıyımlarını ve son olarak 1980 sonrasında özellikle sol görüşlü Kürtlere uygulanan baskı ve işkence uygulamalarını tarihsel bütünlük içinde ve Amerikan bağlantısını göz ardı etmeden değerlendirmek gerekir. Keza 1930'larda Türkiye ile yakınlaşmaya başlamış Yunanistan'ın da Amerikan yörüngesine girmesinin ardından Ege'de, Kıbrıs'ta ve Batı Trakya'da Türkiye'ye karşı düşmanca bir politika izlemeye başlamasını ve 1950 Yunan Nüfus Sayımına kadar serbestçe yayınladığı dil kullanımı bilgisini 1961 sayımından itibaren sansürlemesini de aynı çerçeve içinde incelemek gerekir. Burada kastettiğimiz, bütün bu olayların bizzat Amerikan yönetimi tarafından birebir planlandığı ya da uygulandığı değildir. Vurgulamak istediğimiz ülkenin Amerikan yörüngesine girmesinin ardından belirli dinsel, etnik, kültürel ve sınıfsal gruplaşmaların ulusal siyasete hâkim olma mücadelesi içine atılarak sözde komünizm tehlikesi karşısında 'ehli-kitap Amerika' ile birlikte saf tutmaya çalışmaları, bu süreçte ülkede etnik gruplar, cemaatler ve sosyal sınıflar arasında çatışma ortamının yaratılmış olmasıdır.

mekânda yayılmış, hem de çeyrek yüzyıldan bu yana devam ederek zamanda süreklilik kazanmıştır.

Beşikçi'ye (1969b:257) göre Kürtçe diye bir dilin var olmadığı yönündeki sözler “*gerçek şartları göstermekten çok uzak olup, daha çok istenen bir durumun veya ulaşılmaması arzu edilen sosyal ve kültürel düzeyin bir ifadesidir. ... istenildiği kadar Kürtçe diye bir dil olmadığı, Arapça, Farsça ve Türkçe'nin bozulmuş bir şekli olduğu iddia edilsin... ..sosyolojik bakımdan önemli olan, konuşulan belirli bir dilin şu veya bu dillerle olan ilişkileri, tarihî evrimi değil, haberleşmeyi sağlamadaki rolü, dolayısıyla Türkçe ve Kürtçe konuşan gruplar arasında haberleşmenin mümkün olmaması ve farklı kültür gruplarının belirmiş olmasıdır*”. Ancak bu yorum da 1984'ten bu yana süregelen çatışma ortamını açıklamakta yetersizdir. Örneğin yüzyıllardır İrlanda'da İngilizce konuşulmaktadır ancak İrlanda dilinin hemen hemen yok olarak yerini İngilizce'ye bırakmış olması İrlanda milli benliğinin –bir ölçüde mezhep farklılığının etkisi ile– yok olmasını sağlamamıştır (Smith, 1986:110-111). Öte yandan İsviçre'de dört farklı dilin konuşuluyor olması da bu ülkenin tarihin en sağlam federasyonlarından biri olmasını engellememiştir. Smith (1986:84-85,162) ‘İsviçrelilik’ aidiyetinde coğrafî etkiler ile tarih boyunca güçlü komşulara karşı verilen mücadelenin hatırasının etkili olduğunu belirtmektedir. Sonuç olarak ortak dil kullanımını etnik ayrışma önünde bir engel değil iken, farklı dilleri kullanan etnik gruplar pekâlâ ortak bir ulusal kimliğe sahip olabilmektedirler. Bu çalışmada savunulan görüş ise demografik ve antropolojik farklılık ve benzerliklerin ulusların kaynaşmasında etkili olduğudur.

Farklı dil gruplarının demografik özelliklerinin analizi için temelde iki tür veri kaynağının kullanılması mümkündür. Geçmiş tarihler için (1927-1965 dönemi) nüfus sayım sonuçlarının, günümüz için ise 1993'ten beri dil kullanımı ile ilgili bilgi içeren Türkiye Nüfus Sağlık Araştırmaları (TNSA) dizisinin kullanılması söz konusudur. Takip eden bölümde yukarıda belirtilen veri kaynakları kullanılarak bir etnik grup olarak Kürtlerin Türkiye toplumunun geri kalanından hangi yönlerde farklılaştığı gösterilmektedir, ancak önce ‘demografik dönüşüm’ hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Demografik özelliklerde dönemsel farklılaşma

Demografik dönüşüm süreci, herhangi bir coğrafyada var olan nüfusun yüksek doğurganlık ve yüksek ölümlülük hızlarından, düşük doğurganlık ve ölümlülük hızlarına geçiş sürecini tanımlamaktadır. Geçişin gerçekleştiği nüfuslar, doğumların kontrol edildiği,

ölümlülük hızlarını belirleyen unsurlar ile ilgili hijyenik koşulların iyileştirildiği, kadının sosyal, kültürel ve ekonomik bir özgürleşim sürecine girmesi ile birlikte çocuk sahibi olmak ve aile hayatı konusundaki kararlarında erkekle eşit konuma geldiği, erken yaş evliliğinin yerini daha geç yaşlarda evlenme eğilimine bıraktığı nüfuslardır (Van de Kaa, 1999). Toplumda okuryazarlığın yaygınlaşması, erkeğin ve kadının eğitim düzeylerindeki artış ile sosyal ve ekonomik hayatın her iki cins arasında giderek artan başa baş paylaşımı, doğurganlık hızlarını aşağıya çeken en önemli etkenlerdir. Dünya üzerinde gelişmiş ve gelişmekte olan pek çok ülkede doğurganlık, yenilenme düzeyinde (*replacement level*)¹⁴ ya da altındadır.

Todd'un (1987:28-43,152-162) vurguladığı üzere demografik dönüşüm süreci öncesinde genellikle bir toplumda önce erkeklerin okuryazarlığı artmakta, ardından kadınların okuryazarlığı yükselmekte, takip eden dönemde ise doğurganlık düşmektedir. Bu gelişme bütün toplumlarda –farklı derece ve şekillerde de olsa– mutlaka yaşanmıştır veya halen yaşanmaktadır.

Günümüz Türkiye'sinde demografik dönüşüm süreci büyük ölçüde tamamlanmıştır¹⁵. Tablo 1'de Harf Devrimi yapıldıktan sonraki ilk nüfus sayımı olan 1935'te tespit edilen okuryazarlık oranları ile son klasik nüfus sayımı olan 2000 Nüfus Sayımı'ndan¹⁶ elde edilen değerler, cinsiyet ayırımında verilmiştir. 1935 yılında erkeklerin %30'dan azı, kadınların ise %10'dan azı okuma yazma biliyor iken, 2000 yılında neredeyse tüm erkek nüfus okuryazar niteliğine kavuşmuştur, kadın nüfus arasında da okuryazarlık %80'i aşmaktadır.

Tablo 1 Farklı yıllara ait okuryazarlık oranları (6+ yaş nüfus)

	Erkek	Kadın
1935 Nüfus Sayımı	% 29,4	% 9,8
2000 Nüfus Sayımı	% 93,9	% 80,6

Kaynak: 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, s.49, Tablo 3.7.

¹⁴ Yenilenme düzeyi kadın başına 2,1 doğuma denk gelmekte, bu düzeydeki bir doğurganlık ile 1 kadın ve onun partneri olan 1 erkek, kendileri öldükleri zaman geride yerlerini dolduracak yaklaşık 2 çocuk bırakmış olmaktadırlar. Doğan çocukların bir bölümü doğurganlık çağına gelmeden ölecek, bir bölümü de evlenmeyerek doğurganlık sürecinin dışında kalacaktır. Bu nedenle yenilenme düzeyi, kadın başına ortalama 2,0 doğum ile değil ancak 2,1 doğum ile sağlanmaktadır.

¹⁵ Bu çalışmada sadece okuryazarlık ve doğurganlık oranları ile çok genel bir çerçeve çizilmektedir. Türkiye'nin demografik dönüşümünün ayrıntılı anlatımı için bkz. Koç vd. (2010).

¹⁶ 2007 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) için yürütülen 'sayım' Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'ne ikâmetgâha dayalı nüfus bilgisi sağlamak amacıyla yapılmış olup, bu çalışmada çoğu demografik veri toplanmamıştır. Keza 2008 ve 2009 'sayımları' da gerçekte bir nüfus sayımı olmayıp yeni oluşturulan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sisteminden çıkarılan bir dökümdür. Dolayısı ile 2011 yılı için planlanmış olan Genel Nüfus Sayımı yapılarına kadar ayrıntılı demografik verilerin elde edileceği en güncel sayım verisi 2000 Genel Nüfus Sayımıdır.

Zeyneloğlu, S., Civelek, H. Y., Coşkun, Y. (2011). Kürt sorununda antropolojik ve demografik boyut: Sayım ve araştırma verilerinden elde edilen bulgular. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* [Bağlantıda]. 8:1. Erişim: <http://www.InsanBilimleri.com>

Doğurganlık düzeyindeki düşüş de okuryazarlık oranındaki artış kadar belirgin ve dikkate değerdir. Tablo 2’de 1968 yılında yürütülen ilk ulusal demografi araştırması ile 2008 yılındaki en güncel Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması ile tespit edilen doğurganlık hızları verilmiştir. 1968’de kadın başına 5,7 doğum olarak belirlenen toplam doğurganlık hızı, 21.yüzyılın başlarında ülke genelinde hemen hemen yenilenme düzeyine düşmüştür. Bir başka deyişle, ortalama değerler üzerinden bakıldığında Türkiye, klasik demografik dönüşümü tamamlamış durumdadır. Nüfusunun büyük çoğunluğu okuma yazma bilmektedir, doğurganlık ise ancak nüfusunun kendisini yenileyebileceği düzeye inmiştir.

Tablo 2 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmalarına göre kadın başına doğurganlık düzeyi (Toplam Doğurganlık Hızı)

	Toplam Doğurganlık Hızı
1968 TNSA	5,70
2008 TNSA	2,15

Kaynak: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları.

Görüldüğü gibi, Türkiye toplumu demografik dönüşümü en yoğun olarak 20.yüzyılda yaşamıştır ve bu dönem kapsamlı toplumsal değişim ve siyasî çalkantılarla çakışmaktadır. Öte yandan söz konusu değerler hem coğrafi olarak (iller/bölgeler ayrımında) hem de farklı etnik gruplar arasında (anadil grupları ayrımında) önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Bu bölümde iki altbölüm halinde önce okuryazarlık oranları, ardından da doğurganlık düzeyleri, veri kaynakları izin verdiği ölçüde dil grupları ayrımında incelenmekte, demografik dönüşüm süreci açısından ülkedeki etnik grupların göreceli konumu ortaya konulmaktadır.

Okuryazarlık oranları

1927-1965 döneminde yapılan bütün nüfus sayımlarının sonuç kitaplarında anadil gruplarının nüfusları il bazında, anadillere göre ikinci dillerin dağılımı ise ulusal bazda verilmektedir. Ancak kullanılan dile göre nüfusun diğer demografik özellikleri (mesela eğitim düzeyi) çoğu sayım kitabında yer almamaktadır. Bu açıdan en ayrıntılı bilgi dökümünün mevcut olduğu sayım kitabı 1945 Nüfus Sayımı’na aittir. 1945 sayım kitabında yaş-cinsiyet dağılımı, okuma bilenlerin oranları, yapılan iş, ikinci dil kullanımı ve din/mezhep¹⁷ dağılımı gibi bilgiler, her il için ayrı ayrı olmak üzere anadiller ayrımında verilmiştir.

Bu çalışmada, Türkiye’de var olan dil gruplarının 1945 Sayımı’ndaki okuma-yazma oranları, ilgili dil gruplarının demografik dönüşümde hangi aşamada olduklarını tespit etmek

¹⁷ Mezhep ayrıntısı sadece Hristiyan nüfus için sorulmuştur.

amacıyla, söz konusu dil gruplarına mensup kişilerin Türkçe bilme oranları ise ilgili grubun 'Türkleşme' derecesini ölçmek amacı ile incelenmiştir. Farklı etnik grupların Türkçe konuşma yetisine sahip olmaları elbette ki söz konusu grupların Türk kimliğini de benimsediklerini kanıtlamamaktadır, ancak söz konusu grupların ülke nüfusunun geri kalanı ile aracasız iletişim kurabilmesinin, özellikle 'universalistic' toplumlarda farklı etnik gruplar arasındaki görünmez sınırların ortadan kalkmaya başladığına ve söz konusu grubun üyelerinin –en azından bir bölümünün– Türkleşmeye başladığına işaret ettiği düşünülmektedir.

Dil gruplarının okuryazarlık oranları ile Türkçe bilme oranları incelendiğinde neden bazı dil grupların süreç içinde 'Türkleştigi'ne', diğer bazı dil gruplarının ise Türk toplumunun geri kalanı ile kaynaşmadığına dair ipuçları görülmektedir.

Belirtilmelidir ki okur-yazarlık önemli bir ayrıdır. Okur-yazarlık öncelikle bu kabiliyete sahip kişinin kendi fikirlerini kendisinin belirleyebilmesine, dış dünya ile aracasız ilişki kurmasına, fikir ve ideolojilerden etkilenmesine olanak tanır. Okuryazarlık bu bakımdan modernitenin öncülüdür (Todd, 1987:131-133). İkinci olarak özellikle kadın okuryazarlığı, yükselen evlenme yaşının da kısmî etkisi ile toplumdaki doğurganlık düzeyini düşürmektedir. Okuryazarlık, modernleşmenin hem bir göstergesi (*indicator*) hem de bir hızlandırıcısıdır (*perpetuator*).

Tablo 3'te 1945 yılı için anadil grupları ayrımında okuma bilenlerin oranı¹⁸ ve ayrıca 1945 ve 1965 Nüfus Sayımları'na göre anadil grupları ayrımında Türkçe bilenlerin oranı verilmektedir.

Tablo 3'ün analizine geçmeden önce bazı önbilgilerin verilmesinde fayda görülmektedir. Öncelikle kullanılan dilin, ilgili dil ile özdeşleştiği düşünülen etnik grup ile her zaman birebir örtüşmediği hatırlanmalıdır. Örneğin anadili Ermenice olan herkes etnik aidiyet olarak Ermeni değildir, her Ermeni de illaki Ermenice konuşmamaktadır. Somut bir örnek olarak 1945 yılında Kayseri'deki Gregoryenlerin (Ermenilerin mezhebi) çoğunluğu Türkçe konuşurken, Çoruh (Artvin) ilindeki Müslüman Hemşinlilerin (Hopa Hemşinliler) bir bölümü Ermenice'nin bir türevi olan Hemşin lehçesini konuşmaktadır. Hemşinlilerin kendilerini Ermeni olarak görmediklerini, aynı şekilde Kayseri'deki Ermenilerin de sadece Türkçe

¹⁸ 1945 Nüfus Sayımında okuma-yazma bilenler ile sadece okuma bilen nüfus ayrı ayrı verilmiştir. Ancak yazma bilmediği halde sadece okuma bilen nüfus sayıca marjinal bir gruptur, dâhil edilmemesinin sonuçlar üzerinde bir etkisi söz konusu değildir. Yine de tanımlamayı doğru yapmak amacıyla belirtilmelidir ki okuma bilenlerin içinde hem okuryazarlar hem de sadece okuma bilenler yer almaktadır.

Zeyneloğlu, S., Civelek, H. Y., Coşkun, Y. (2011). Kürt sorununda antropolojik ve demografik boyut: Sayım ve araştırma verilerinden elde edilen bulgular. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* [Bağlantıda]. 8:1. Erişim: <http://www.InsanBilimleri.com>

konuştukları için kendilerini ‘Türk’ olarak kabul etmeyebileceklerini belirtmek gerekir. Benzer Şekilde aynı tarihte özellikle Ege ve Akdeniz illerinde Girit göçmenleri arasında anadil olarak Rumca konuşan Müslüman Türkler varken, İstanbul Ortodokslarının bir kısmı anadil olarak Türkçe konuşmaktadır. Dolayısı ile tüm Rumca konuşanların ‘Rum’ olarak kabul edilmesi hatalı bir yorum olacaktır.

Tablo 3 1945 Nüfus Sayımı'na göre anadil grupları ayırımında okuma bilenlerin oranı ile 1945 ve 1965 Nüfus Sayımlarına göre anadil grupları ayırımında Türkçe bilenlerin oranı

		1945 Nüfus Sayımı cinsiyet ve anadil gruplarına göre okuma bilenlerin oranı (0+ yaş)			1945 Nüfus Sayımı anadil ve ikinci dil kullanımına göre nüfus (erkek ve kadın birlikte)			1965 Nüfus Sayımı anadil ve ikinci dil kullanımına göre nüfus (erkek ve kadın birlikte)		
İlgili diller ile ilişkilendirilen etnisite grupları ^a	Anadil ^b	Erkek	Kadın	<i>Okuma bilen 100 erkeğe düşen okuma bilen kadın sayısı</i>	Anadil olarak konuşan	İkinci dil olarak konuşanlar dâhil toplam bilen	Anadil olarak konuşanlar içinde Türkçe bilenlerin oranı	Anadil olarak konuşan	İkinci dil olarak konuşanlar dâhil toplam bilen	Anadil olarak konuşanlar içinde Türkçe bilenlerin oranı
		%	%		#	#	%	#	#	%
Türk kökenliler ile Balkanlar ve Kafkaslardan gelen diğer Müslüman göçmen gruplar	Türkçe	37,1	14,5	39,1	16.598.037	17.476.780	100,0	28.289.680	29.676.819	100,0
	Abhazca	33,0	13,3	40,3	8.602	9.867	80,6	4.563	12.119	89,2
	Çerkezce	37,4	14,4	38,5	66.691	76.471	82,6	58.339	106.960	88,8
	Gürcüce	38,0	9,1	23,9	40.076	49.413	83,8	34.330	79.264	87,7
	Lâzca	36,0	6,9	19,2	46.987	51.943	83,6	26.007	81.165	84,6
	Arnavutça	38,3	15,7	41,0	14.165	30.136	81,4	12.832	52.445	83,1
	Sırpça ^c	52,6	23,5	44,7	4.100	23.760	79,9	6.599	65.401	85,6
	Boşnakça ^d	34,8	11,0	31,6	13.280	22.879	82,1	17.627	52.519	85,4
	Bulgarca ^e	44,6	22,1	49,6	8.750	47.366	85,2	4.088	50.830	85,5
	Pomakça	30,2	11,8	39,1	13.033	18.627	78,9	23.138	57.372	83,6
Rumence ^f	55,6	35,4	63,7	942	11.454	75,5	406	7.315	67,2	
Tatarca ^g	51,4	31,0	60,3	10.047	12.307	74,0	-	-	-	
Diğer Türküveler grupları	Arapça	18,4	3,2	17,4	247.204	307.535	24,4	365.340	533.264	45,2
	Kürtçe ^h	9,8	0,9	9,2	1.476.562	1.593.692	30,5	2.370.233	2.820.231	39,7
	Kıptıca ⁱ	12,1	2,6	21,5	4.463	5.715	75,5	-	-	-
Saire (Süryanîce dâhil) ^j		18,4	6,5	35,3	11.444	12.104	23,1	42.290	63.886	59,5
Müslüman olmayan Türküveler azınlıklar	Ermenice ^k	70,6	53,4	75,6	56.179	67.997	85,0	33.094	55.354	93,7
	Rumca ^l	71,0	34,4	48,5	88.680	153.416	79,7	48.096	127.037	89,9
	Yahudice ^m	70,6	55,1	78,0	51.019	53.819	76,7	9.981	13.491	88,2
	İspanyolca ⁿ	77,7	63,8	82,1	11.152	12.484	74,2	2.791	7.088	77,9
Avrupa kökenliler	Fransızca	86,9	84,7	97,5	5.233	86.848	47,5	3.302	100.181	52,9
	İtalyanca	89,4	79,7	89,1	2.640	5.446	35,0	2.926	6.787	53,0
	İngilizce	69,6	77,7	111,6	1.773	25.302	32,2	27.841	167.708	9,4
	Almanca	79,1	83,5	105,6	2.342	16.550	39,7	4.901	40.605	38,8
	Macarca	85,1	82,0	96,4	602	1.032	43,2	-	-	-
	Lehçe	60,9	73,6	120,9	653	806	53,3	110	487	50,0
	Rusça ^o	63,3	42,4	67,0	4.100	11.125	69,4	1.088	5.618	56,5
Acemce		39,6	16,2	40,9	781	2.273	45,8	948	3.051	59,5
Toplam Nüfus		35,0	13,7	39,1	18.790.174		93,0	31.391.421		94,5

Tablo 3'ün notları:

Kaynak: 1945 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu, s.182, "Anadilleri ve tahsil itibarı ile nüfus miktarı"; s.106, "Nüfusun ana dilleri ve konuşulan ikinci dil itibarıyla ayrılışı"; 1965 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, s.166, "Nüfusun ana dil ve en iyi konuşulan ikinci dile göre toplamı".

^a: Söz konusu gruplar yazarlara ait olup, dilbilimsel bir sınıflama değil, kökene dayalı bir sınıflamadır.

^b: Tabloya sadece 1945'te anadil olarak en az 500 konuşanı olan diller alınmıştır.

^c: Ağırlıkla Sancak (Yenipazar) bölgesinden göç etmiş Müslümanlar ile Makedonya'dan gelmiş olan Torbeşler.

^d: Sırpça ve Hırvatça ile aynı dil olup, Boşnakça terimi Bosna'dan göç eden Müslümanlarca kullanılmaktadır.

^e: Ağırlıkla Müslüman Türkler.

^f: Ağırlıkla Romanya'dan göç etmiş olan Tatarlar.

^g: 1965 Nüfus Sayımında Tatarca ve diğer Türkî diller 'Türkçe' kategorisi içine atılmıştır. Ancak kodlama hataları ve Tatarca konuşanların ısrarcı tutumu nedeniyle Tatarca konuşanların bir bölümü 'Saire/Diğer' kategorisinde yer almışlardır. Yoğun bir Tatar nüfusuna sahip Eskişehir ilinde 1965 Sayımına göre 'diğer' dil kategorisinde önemli bir nüfus gözlenmektedir.

^h: 1945 Nüfus Sayımında Kürtçe konuşanlar tek grup olarak verilmiş, 1965'te ise Kürtçe, Kırmancı, Kırdışça ve Zazaca konuşanlar ayrı olarak listelenmiştir. Tabloda 1965 için verilen 'Kürtçe' konuşanlar adedi ilgili 4 'lehçeyi' konuşanların toplam sayısını ifade etmektedir.

ⁱ: Çingenelerin dili. 1965 Nüfus Sayımında 'Saire/Diğer' kategorisi içinde yer almaktadır.

^j: 1945 Nüfus Sayımı'nda 'Saire' kategorisi içinde gösterilen kişilerin büyük çoğunluğu Mardin ilinde sayılan Süryanilerdir. 1945'te sadece 57 kişinin anadil olarak konuştuğu İsveççe bile nüfus sayımında ayrı bir dil olarak listelenirken, binlerce konuşanı bulunan Süryanice'nin hiçbir sayımda ayrı bir dil olarak listelenmemiş olması, ayrıca Süryanî, Keldanî ve Nasturî mezheplerinin din tablolarında 'diğer Hristiyanlar' içinde yer alması ilginçtir. Hiçbir zaman devlete karşı isyan etmemiş veya yabancı bir güç ile işbirliği yapmamış olan Süryanilerin neden bu şekilde yok sayıldıkları, araştırılması gereken bir ayrımcılık örneğidir. 1965 Nüfus Sayımı'nda Tatarca ve Kıptice de Saire/Diğer kategorisine atılmıştır.

^k: Ermenice konuşan nüfusun tümü Hristiyan olmadığı gibi, anadil olarak Türkçe konuşan Gregoryen Hristiyanlar da mevcuttur. Örneğin 1945'te Kayseri'deki Gregoryenlerin çoğunluğu Türkçe konuşurken, Çoruh (Artvin) ilindeki Müslüman Hemşinlilerin (Hopa Hemşinliler) bir bölümü Ermenice'nin bir türevi olan Hemşin lehçesini konuşmaktadır. Rize ilindeki Hemşinliler (Baş Hemşinliler) arasında ise Ermenice konuşan kalmamıştır.

^l: Rumca konuşan nüfusun tümü Hristiyan olmadığı gibi, anadil olarak Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanlar da mevcuttur. Çanakkale'den Hatay'a Ege ve Akdeniz illerinde Girit göçmenleri arasında Rumca konuşan Müslümanlar ile Trabzon ilinde Of ilçesi ile hinterlandında Pontikçe olarak tabir edilen Rum lehçesini konuşan Müslümanlar vardır. Öte yandan Ortodoks Rumların bir kısmı, mübadeleden kaçabilmiş olan az sayıdaki Karamanlı Türk (Ortodoks Türkler) ile İstanbul ve Trakya illerinde yaşayan az sayıdaki Hristiyan Gagavuz Türkü anadil olarak Türkçe konuşmaktadır.

^m: Belirtilmelidir ki dünya üzerinde 'Yahudice' diye bir dil yoktur. 1945 Sayımında Fransızca karşılığı olarak 'Yiddish', 1965 Sayımında ise İngilizce karşılığı olarak 'Jewish' yazılmış olan 'Yahudice' terimi ile kast edilen İbranice de değildir, zira Türkiye Musevileri arasında İbranice konuşan nüfus bulunmamaktadır. Türkiye'deki Yahudilerin önemli bölümünün İspanyolca'nın bir türevi olan Ladino'yu, bir bölümünün de Almanca'nın bir türevi olan Yiddish'i ya da Tatarca'nın bir türevi olan Karaimce'yi (Karay dilini) konuştuklarını belirtmek gerekir. DİE tarafından yazıldığı şekliyle 'Yahudice' dil kategorisi, dilbilimsel bir sınıflamadan ziyade etnik bir sınıflamadır.

ⁿ: Türkiye'de İspanyolca (Ladino dâhil) konuşanların büyük çoğunluğu Musevî'dir.

^o: 1945'te Rusça konuşan nüfusun dörtte üçünden fazlası Kars'ta 'Molokan', Balıkesir ve Konya'da ise 'Kazak' veya 'Kozak' olarak adlandırılan Ortodokslardan oluşmaktadır. Geri kalan nüfus İstanbul'daki 'Beyaz Ruslardan' oluşmaktadır ve içlerinde Ortodoksların yanında Museviler veya dinsizler de bulunmaktadır. Molokanlar ve Kozaklar 1962 yılında Sovyetler Birliği'ne göç etmişlerdir.

Ancak yine de belirli dilleri kullanan nüfusun –istisnalar hariç– ağırlıkla belirli etnik gruplara ait oldukları belirtilmelidir. Dil kullanım bilgisi, özellikle dinî aidiyet ile birlikte değerlendirildiğinde, dil gruplarının gerçekte hangi etnik gruplar ile eşleştiği daha doğru olarak tespit edilebilmektedir. Örneğin nüfus sayımında bir kişinin Sırpça konuşuyor olması o kişinin etnik olarak ‘Sırp’ olduğu anlamına gelmemektedir. 1945 Nüfus Sayımı’nda anadilinin Sırpça olduğunu beyan eden nüfusun çok büyük çoğunluğu Müslüman’dır ve bu grup ağırlıkla Sancak (Yenipazar) bölgesinden göç etmiş Müslümanlar ile Makedonya’dan gelmiş olan Torbeşlerden oluşmaktadır, bir başka deyişle ‘Müslüman Türk’ ana kategorisi altındaki ‘muhacir’ grubu içinde değerlendirilmelidir. Bu grubun demografik değerleri bize Türkiye’deki Sırp’ların durumu hakkında değil Sırpça konuşan muhacir nüfusun durumu hakkında bilgi verecektir. Keza 1945’te anadili Bulgarca veya Romence olan kişilerin büyük çoğunluğu Müslüman’dır; bu gruplar ağırlıkla etnik Bulgar veya etnik Romenlerden değil söz konusu ülkelerden göç etmiş olan Türk veya Tatar asıllı nüfustan oluşmaktadır¹⁹. Öte yandan anadil olarak Fransızca konuştuğunu belirten kişilerin tümü Fransız olmayıp, bir bölümü mezhep aidiyetlerinden anlaşılacağı üzere Rum, Ermeni veya Yahudi’dir, bir bölümü ise ‘Levanten’ kategorisinde düşünülmelidir. Keza İtalyanca için de aynı durum söz konusudur. 1945 yılında İspanyolca konuşanların ise –ki Ladino dili İstatistik Enstitüsü tarafından İspanyolca içinde değerlendirilmiştir²⁰– büyük çoğunluğu Musevîdir.

Bu bağlamda Türk devletinin, 1920’lerdeki kuruluş döneminde vatandaşlarının sınıflamasını etnik köken üzerinden değil dinî aidiyet üzerinden yaptığı, Müslüman olanların ise zamanla ‘Türkleşmelerinin’ beklenmiş olduğu ifade edilmelidir. Bir başka deyişle, ulusal birliğin çıkış noktasının ‘Türklük’ değil ‘Müslümanlık’, kullanılan ayracın ise ‘etnik aidiyet’ değil ‘dinî aidiyet’ olduğu belirtilmelidir. ‘Türklük’ ise ancak hedeflenen bir varış noktası olarak nitelendirilebilir.

Bu noktada dinî aidiyetin, fiilî dindarlık derecesinden bağımsız toplumsal etkilerinden söz etmek doğru olacaktır. Dinî aidiyet, dindar olmayan kişiler için bile kimin kiminle

¹⁹ Bu açıdan bizzat nüfus sayımlarını düzenleyen kurumun 1965 Nüfus Sayımındaki dil sınıflamasının hatalı bir yaklaşım içerdiği belirtilmelidir. Söz konusu sayımda Bulgarca veya Sırpça gibi diller ilgili kişilerin dinî aidiyetine bakılmaksızın “Avrupa dilleri” kategorisinde gösterilmiş, buna karşın Pomakça, Boşnakça veya Arapça, Kürtçe gibi diller yine dinî aidiyete dikkat edilmeksizin “İslâm azınlık dilleri” başlığı altında toplanmıştır. Halbuki anadili Arapça veya Kürtçe olanların tümü Müslüman değildir, 1945 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Arapça veya Kürtçe konuşan Museviler, Ortodokslar, Süryaniler veya Yezidiler (diğer kategorisi içinde) de vardır.

²⁰ Benzer bir şekilde DİE Hemşince’yi Ermenice içinde, Pontikçe’yi ise Rumca içinde değerlendirmiştir. Her ne kadar dilbilimsel açıdan bu gruplama doğru olsa da aradaki nüanslar önemli etnik aidiyet farklılaşmalarına işaret etmektedir. Rumca konuşan bir Oflunun kendisini ‘Rum’ olarak görmediğini, keza Hemşinlilerin de kendilerini ‘Ermeni’ olarak tanımlamadıkları bilinmektedir. Bu nedenle Hemşince, Pontikçe, Zazaca gibi ‘lehçelerin’ ayrı dil kategorileri olarak sayılması daha doğru olacaktır.

evlenebileceği gibi önemli konulardan, eve girerken ayakkabıların çıkarılıp çıkarılmayacağı gibi gündelik ve basit pratiklere kadar kişisel ve toplumsal hayatın her aşamasında etkin bir rol oynamaktadır ve bu rol, kişilerin dinî inanışlarının güçlü veya zayıf olması ile bağlantılı değildir.

Gerek dinî aidiyetin güçlü bir araç olması gerekse de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün Gayrimüslimlerin ilgili Kilise ve Havra teşkilatları ile kayıt altında bulunması, ulus devlet kurulurken dinî aidiyetin bir araç olarak kullanılmasını mümkün kılmıştır. Aynı dönemde devlet egemenliğinin dinî esaslardan arındırılarak dünyevî temellere oturtulmuş olması da bir çelişki değildir. Türk devletinin kuruluş dönemindeki 'laiklik politikası' temelde medrese eğitimi almış ulema sınıfının tasfiyesi ve onun yerine Batı tarzında mektep eğitimi görmüş memur sınıfının getirilmesinden ibarettir. Bu bakımdan Türk laikliğinin tıpkı Fransız laikliği gibi aslında din karşıtı (*anti-religious*) değil, daha ziyade din adamı-şeyh-tekke-zaviye-dergâh-ruhbanlık karşıtı (*anti-clerical*) niteliğinin görülmesi gerekir²¹. Yoksa günümüzde bile bütün önemli inşaat yapılarında (büyük barajlar ve köprüler gibi) besmele taşı bulunan²², askerî gemilerin bile direklerinin veya şaftının içine küçük birer Kur'an konulan, dahası, şahadet kavramını aynen muhafaza eden bir orduya sahip olan, ve hepsinden önemlisi, kurucusunu 'gazilik' ünvanı ile onurlandıran bir ülkenin 'kurumsal kimliğinin' içinde İslâm dininin ve kültürünün olmadığını iddia etmek, Türk Devrimi'ni ve uygulamalarını anlamamak demektir.

Cumhuriyet kurulduğunda, yani bir ulus devlet tesis edildiğinde, bazı kaynaklara göre köken olarak Ermeni olan Hemşinliler (Andrews, 1989:130; Benninghaus, 1989b) veya köken olarak Yahudi olan Sabetaylar (Epstein, 1989) en azından 300 yıldır Müslüman olduklarından dolayı hiçbir ayrıma tâbi tutulmadan Türk ve Müslüman olarak kabul edilmişlerdir. Öte yandan duru bir Türk lehçesi konuşan Ortodoks Karaman Türkleri, dinî aidiyetleri esas alınarak mübadele ile Yunanistan'a gönderilmişlerdir. Benzer şekilde Tatarca'nın bir türevidir olan Karaimce'yi konuşan ve belki de kökenleri Hazar Türklerine dayanan Karay Musevileri, süreç içinde 'Türkleşmeyerek' özellikle 1960'dan sonra İsrail'e göç etmişlerdir. Söylemden bağımsız olarak uygulamaya bakıldığında, Türk devleti'nin –Müslüman olmayan azınlıklar hariç– vatandaşlarının etnik kökenini sorgulamadığı, geçmişte ne olduklarına değil, mevcut

²¹ 'Ateizm' ile 'ruhban karşıtlığı' arasındaki farklılık hakkında bkz: Todd (1985:76-78, 117-119).

²² Örneğin hem 1970'lerde inşa edilen 1.Boğaz Köprüsünün hem de 1990'larda inşa edilen Fatih Sultan Mehmet Köprüsünün besmele taşı bulunmaktadır ve kalıpları da sırasıyla dönemin büyük hattatları Kemal Batanay ve Emin Bann tarafından hazırlanmıştır.

durumda hangi aidiyetlere sahip olduklarına bakmış olduğu görülmektedir. Anadolu'da yaşayan bütün İslâm topluluğu 'Türk' olarak kabul edilmiş, fakat aynı yaklaşım, Türk asıllı olsalar bile İslâm dininden olmayan topluluklar için gösterilmemiştir. Dolayısı ile Türk Devleti'nin Cumhuriyetin ilk yıllarındaki politikalarının temelinde ırkçı politikalar olmadığını, sınıflama için dinî aidiyetin esas alındığını, ancak uzun vadede dilsel ve kültürel bir kaynaşmanın amaçlandığını belirtmek gerekir.

Öte yandan Türk asıllı olmayan Müslüman etnik grupların ancak Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türkçe öğrendiklerini, yani daha önce 'Türkleşmediklerini' iddia etmek de doğru değildir. Türk dilinin Anadolu'da bir *lingua franca* haline gelmesi sürecinin 1920'lerden çok önce başlamış olması gerekir. Tablo 3'te gösterildiği üzere 1945 yılında Balkan ile Kafkas kökenli Müslüman etnik grupların mensupları yaklaşık %80 düzeyinde ölçülen oranlarla Türkçe bilmekte, 1965 yılında ise ilgili oranlar %90'a yakın ölçülmektedir²³. 20 yıllık dönem içinde doğrusal bir artış gerçekleştiği varsayılırsa cumhuriyetin kurulduğu yıllarda (1920'ler) söz konusu etnik gruplar arasında Türkçe bilme oranının %70'e yakın olduğu düşünülebilir. Bu da Türkçe'nin ülkedeki diğer etnik gruplar tarafından benimsenmesinin Cumhuriyet öncesinden başlayan bir süreç olduğuna işaret etmektedir. Türk dilinin Anadolu'da yaygınlaşmasının Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile başlamadığını, tam aksine, söz konusu sürecin bir millî Türk devletinin kuruluşuna yol açtığını düşünmek mümkündür. Bir başka deyişle Anadolu'nun 'Türkleşme' süreci, Türk millî devletinin bir sonucu olarak değil daha ziyade söz konusu millî devletin kuruluş sebebi olarak görülebilir. Anadili Abhazca, Çerkezce, Gürcüce, Lâzca, Arnavutça, Boşnakça, Pomakça ve benzeri diller olan Türk asıllı olmayan Müslüman etnik grupların daha 1945'te –ki bu tarihte ülkenin büyük çoğunluğunda ne gazete okunmakta, ne radyo dinlenebilmekte, ne de henüz kırsal kesimde yaygın bir ilkökul ağı bulunmaktadır– çok yüksek oranda Türkçe biliyor olmaları, söz konusu grupların daha Osmanlı döneminde 'Türkleşmeye' başlamış olduklarını düşündürmektedir²⁴.

Anadili Kürtçe ve Arapça olanlarda ise Balkan ve Kafkas kökenlilerden farklı bir tablo gözlenmektedir. 1945 yılında anadili Arapça olanların sadece %24'ü, anadili Kürtçe olanların

²³ Bir istisna olarak görece küçük bir grup olan 'Rumence konuşanların' sayısı daha da azalmakta ve bu grubun Türkçe bilme oranı da düşmektedir. Bu sonuç şaşırtıcı değildir zira bu grubun toplam sayısı azaldıkça grup içindeki Hristiyan Rumenerin (örneğin ülkedeki tüccar, diplomat, gemici, vs.) oranı artmakta, bu kesim ise ülkede yerleşik göçmen olarak bulunmadığı için daha az oranda Türkçe bilmektedir.

²⁴ Osmanlı devletinin 1830'lardan itibaren dünya ticaretine dâhil olması ve ticarî ilişkiler ağının Anadolu'ya uzanması, ulusal ölçekte bir ekonominin ilk temellerini atmış ve bu ilişkiler, merkezin (İstanbul) dilinin taşraya genişlemesinde etkili olmuş olabilir, ancak bu husus bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır.

ise %31'i ikinci dil olarak Türkçe bilmektedir. 1965 yılına gelindiğinde Kürtçe konuşanlar arasında Türkçe bilme oranı sadece 9 birim artarak %40'a ulaşmıştır, halbuki anadili Arapça olanların Türkçe bilme oranı aradan geçen 20 yıl içinde neredeyse ikiye katlanarak %45'i geçmiştir. Dil kullanımının toplumlar arasında entegrasyona işaret ettiği ve Türkiye'deki Arapların Türkleşme hızlarının Kürtlere göre daha yüksek olduğu düşünülebilir. Anadil dökümlerinin yayınlandığı son sayım olan 1965 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Türkçe'den başka bir anadile sahip 'Türkiyeli gruplar'²⁵ arasında en düşük Türkçe bilme oranı ve aynı zamanda en düşük okuryazarlık oranı, anadili Kürtçe olan nüfus grubu arasında gözlenmektedir. 1945'te anadili Kürtçe olan erkeklerin %10'dan azı, kadınların ise %1'den azı okuryazardır.

İlk bakışta Kürtler arasındaki düşük Türkçe bilme oranı, bu grubun düşük okuryazarlık oranının bir sonucu olarak görülebilir, ancak 1945 yılında %80 civarında oranlarda Türkçe bilen diğer Müslüman grupların okuryazarlık oranları %80'in oldukça altındadır. Örneğin anadili Lâzca olan nüfusun %84'ü 1945 yılında ikinci dil olarak Türkçe biliyorken, okuryazarlık oranları Lâz erkeklerde %36, kadınlarda ise sadece %7 olarak tespit edilmiştir. Anadili Lâzca olan toplam nüfusun (tabloda verilmemiştir) sadece %21'i okuryazar iken, Türkçe bilenlerin oranı %80'i geçmektedir. Çingenelerin durumu diğer bir örnek olarak verilebilir. 1945 yılında Kıptîce'yi anadil olarak konuşanların dörtte üçünden fazlası Türkçe biliyor iken, içlerinden okuma yazma bilenlerin oranı erkekler arasında %12, kadınlar arasında da %3 olarak ölçülmüştür. Dolayısıyla azınlık dil gruplarının Türkçe bilmeleri ile okuryazar olmaları arasında birebir ilişki kurmak hatalı bir yaklaşım olacaktır. Beşikçi'nin (1969b:261) de belirttiği gibi Kürtlerin Türkçe bilmiyor olmaları, bölgenin veya halkın kültürel olarak az gelişmiş olduğu anlamına gelmemektir. Lâzların yüksek oranda Türkçe biliyor olmaları okuryazarlık veya sosyo-ekonomik gelişmişlik ifadesi olmadığı gibi, Kürtlerin Türkçe bilmiyor olmaları da bir az gelişmişlik ifadesi değildir. Kürtler arasında hem düşük orandaki okuryazarlığın hem de diğer etnik gruplara göre düşük orandaki Türkçe kullanımının nedenlerini ekonomik veya kültürel gelişmişlikten ziyade Kürtler ile diğer etnik gruplar arasındaki demografik ve antropolojik farklılıklarda aramak gerekir ki söz konusu antropolojik farklılıklar, özellikle Kürt ailesi içinde kadınların görece düşük konumu, ileriki

²⁵ 'Türkiyeli' gruplar ile kast edilen Türk vatandaşı olması veya Türkiye'de yerleşik olarak yaşıyor olması beklenen dil gruplarıdır. Bu niteliğin tersi ise Türkiye'de yerleşik olması beklenmeyen dil gruplarıdır. Örneğin 1965 yılında anadili İngilizce olanların sadece %9'u ikinci dil olarak Türkçe bilmektedir, ancak bu nüfusun büyük çoğunluğu Türkiye'deki Amerikan askerî üslerinde geçici sürelerle görev yapan, sonuç olarak ülkeye yerleşik durumda olmayan kişilerdir.

bölümlerde anlatılacağı üzere aynı zamanda Kürtlerin sosyal ve ekonomik gelişme potansiyelini sınırlamaktadır.

Tablo 3'e geri dönersek, 1965 yılında anadili Türkçe'den başka bir dil olan gruplar içinde en düşük oranda Türkçe bilenler anadili Kürtçe olanlardır (%40). Bu grubu Arapça konuşanlar (%45) takip etmekte, diğer Müslüman etnik gruplarda ise grup üyelerinin çoğunluğu Türkçe bilmektedir, bir başka deyişle çoğunluğun diline hâkim olarak nüfusun geri kalanı ile aracasız olarak iletişim kurabilmektedirler. Kürtçe konuşanların büyük çoğunluğunun sosyal ve siyasî yaşama katılması ise ancak Türkçe'yi ve/veya okuma yazmayı bilen 'aracılar' üzerinden gerçekleşebilmektedir. 40 yılı aşkın sürenin ardından Kürtler ve bir ölçüde Araplar dışında diğer etnik grupların büyük ölçüde Türk dilini ve Türk kimliğini benimsemiş olmaları tesadüf değildir. Mevcut durumda üyelerinin bir kısmının ayrılıkçı talepleri olan tek etnik grubun da 40 yıl önce en düşük oranda Türkçe bilen grup olması şaşırtıcı olmamalıdır.

Bu noktada Kürtçe konuşanların neden Türkiye'nin geri kalanı ile yeterince kaynaşmamış oldukları sorusunun yanında, diğer dilsel ve etnik grupların, örneğin Çerkezlerin, Lâzların, Gürcülerin, Pomakların, Boşnakların, Arnavutların nasıl olup da 'Türkleştikleri', bir başka deyişle süreç içinde Türk dilini ve Türk kimliğini benimsedikleri, incelenmesi gereken önemli bir sorudur. Türk Devleti'nin Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ırkçı politikalar izlediği yönündeki temelsiz savlar, Kürtler dışındaki bu kadar çok etnik grubun nasıl olup da zaman içinde Türkleştiğini açıklayamamaktadır. Öte yandan Kürtlerin geleneksel anayurdunun coğrafi yalıtılmışlığı ve bu coğrafi yalıtılmışlığa bağlanan ekonomik zorluklar da Kürtlerin Türk dilinden uzak duruşlarını açıklamakta yetersiz kalmaktadır (Nestmann, 1989; Mutlu, 1996). Coğrafi yalıtılmışlık, 1945 yılında Rize ilindeki Lâzlar, Artvin ilindeki Gürcüler ya da her iki ildeki Hemşinliler için de geçerlidir, ancak bu yalıtılmışlık söz konusu grupların Türk dilini öğrenmelerini ve benimsemelerini engellemiştir. Bir diğer yaklaşım, Kürtlerin 'yerli' (*autochthon*²⁶) bir etnik grup olduğu, diğer etnik grupların ise 'göçmen' (*allochthon*²⁷) niteliğine sahip olarak bir bakıma zorunlu olarak içine geldikleri toplumun dilini ve kimliğini benimsedikleri yönündedir. Hatay'daki Arapların, Rize'deki Lâzların (Benninghaus, 1989a) veya Artvin'deki Gürcülerin de Kürtler gibi *autochthon* gruplar olmaları, bu yaklaşımın

²⁶ Eski Yunanca'da 'kendinden topraklı' (auto-chthon) anlamına gelen bu sözcük Çengiz Çandar tarafından çeşitli yazılarda hatalı bir yazım ile 'otokron' biçiminde kullanılmıştır.

²⁷ Eski Yunanca'da 'toprak verilmiş olan' (allo-chthon) anlamına gelen sözcük.

Kürtlerin durumunu açıklamakta yetersiz kaldığını göstermektedir. Giriş bölümünde de belirtildiği üzere bu makalenin savı, Kürtler ile Türkiye'nin geri kalanı arasındaki farklılıkların sadece coğrafî veya siyasî değil, ağırlıkla demografik ve antropolojik nitelikte olduğudur.

İdeal durumda gerek Kürtçe konuşanların gerekse de ülkedeki diğer dil gruplarının demografik özelliklerinin, örneğin okuryazarlık, medenî hal, doğurganlık düzeyi gibi değişkenlerin uzun dönemli olarak incelenmesi faydalı olacaktır. Ancak gerek nüfus sayımlarında gerekse de TNSA serisinde dil kullanımı bilgisinin kısıtlı dönemler için mevcut olması, öte yandan çoğu nüfus sayımında ilgili dil gruplarının sadece toplam sayısının verilerek demografik bilgilerin anadil ayrıntısında verilmemesi, tam kapsamlı bir inceleme yapmamızı engellemektedir. Örneğin 1965 sayım kitabında –diğer çoğu sayımda olduğu gibi– anadil gruplarının il bazında dağılımı sunulmakta, ancak dil grupları ayrımında herhangi bir başka değişkenin dökümü verilmemektedir. 1945 Nüfus Sayımı'nın raporu ise bu konuda bir istisna olarak anadillere göre yaş-cinsiyet dağılımı, okuryazarlık oranları, meslek dağılımı gibi ayrıntılı demografik tablolar içermektedir. Bu nedenle bu çalışmada söz konusu sayımın sonuçları kullanılmıştır.

Okuryazarlık oranları özellikle modernleşme sürecindeki toplumların ve toplum içindeki çeşitli grupların, süreç içinde hangi aşamada olduklarını gösteren önemli bir değişkendir. Todd'un (1987:137) tanımlamasına göre geleneksel toplumlarda erkek okuryazarlığı %5 ile sınırlıdır (kadınların ise neredeyse tümü okur-yazar değildir). Bu toplumlarda okuryazarlık az sayıdaki dinî veya idarî görevliye özgüdür. Bilginin üretilmesi, korunması ve aktarılması bu kesimlerin tekelindedir. Okuryazarlığın %5 düzeyinde bulunduğu toplumlar resmen olmasalar bile fiilen 'teokratik' niteliktedir; her birey ait olduğu cemaatin okuma yazma bilen önderleri tarafından yönlendirilir. Bilgi ve fikirler ise anlatım yoluyla çoğalır; kopyalanarak kuşaktan kuşağa aktarılır. Toplum içinde okuryazarlığın yaygınlaşması geleneksel düzeni sarsmakta, okuma yazmayı görece daha önce öğrenen kesimler (özellikle burjuva sınıfı ile bürokrasiyi oluşturan memur kesimi) daha önceki düzende dinî önderlerin elindeki yönetim gücünün önemli bir bölümünü kendi üzerlerine almaktadır. Bu süreç, geçmişe göre daha güçlü ve daha fazla işlevi olan (ulus-) devletlerin kurulması ile sonlanmaktadır. Erkek nüfusun okuryazarlığının %5 ile %50 arasında değiştiği bu toplumlar Todd tarafından "kati-bürokratik" olarak nitelendirilir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini ve Türkiye

Zeyneloğlu, S., Civelek, H. Y., Coşkun, Y. (2011). Kürt sorununda antropolojik ve demografik boyut: Sayım ve araştırma verilerinden elde edilen bulgular. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* [Bağlantıda]. 8:1. Erişim: <http://www.InsanBilimleri.com>

Cumhuriyeti'nin ilk on yıllarını da bu kategoride değerlendirmek gerekir. Burada devleti kuranların anti-demokratik tercihlerinden ziyade okuryazarlığın sadece bazı kesimlerce sınırlı olması ve bunun sonucunda demokratik bir toplum kurulması için gerekli beşerî altyapının mevcut olmaması söz konusudur. Todd tarafından üçüncü ve son aşamada 'demokratik' olarak nitelendirilen toplumlarda ise erkek okuryazarlığı %50-%100 aralığındadır. Okuma yazma bilen ve kendi fikirlerini kendileri belirleyebilen bireylerden oluşan toplum kendi kendisini de yönetmeye başlamaktadır. 'Katı-bürokratik' düzenden 'demokratik' düzene geçiş genelde devrimler ve karşıdevrimlerle kesilen oldukça sancılı bir süreçtir ve Türkiye halen bu aşamanın içinde bulunmaktadır. Türkiye'de erkek nüfusun %50 okuryazarlık eşiğini geçtiği tarih aralığı 1950-1955 dönemidir²⁸. Aynı dönemde dış konjonktürün de etkisi ile çok partili siyasî düzene geçilmiş olmasının Türkiye'yi olası bir halk devriminden korumuş olduğu düşünülebilir. Ancak demokratik toplum düzenine geçiş süreci bütün sancılı ile 50 yılın ardından halen devam etmektedir.

Ülke genelinde gözlenen durum bu yönde iken, okuryazarlık oranları anadil grupları ayırımında da ciddi ölçüde farklılaşmaktadır. 1945 sayımı bu konuda bir kesit veri (*period data*) sunmaktadır²⁹. 1945 yılında anadili Türkçe olan nüfus grubu için okuma bilenlerin oranı erkekler arasında %37, kadınlar arasında da %15 olarak tespit edilmiştir³⁰. Okuma bilen her 100 erkeğe yaklaşık 40 kadın düşmektedir. Bir başka deyişle, erkeklerin okuryazarlık oranı kadınlarınkinin 2,5 katıdır. Bu değerler, bize Türk toplumunun belirtilen dönemde demografik dönüşümün öncül aşaması olan okuryazarlık oranının yükselmesi sürecinde olduğunu, erkekler arasında okuryazarlığın %50 eşiğine yaklaşmakta olduğunu, kadın nüfusta da (tahminen üst sosyo-ekonomik sınıflar arasında) okuryazarlığın yaygınlaştığını göstermektedir.

Diğer Müslüman göçmen grupların okuryazarlık düzeyi de anadili Türkçe olan grubun değerleri ile benzeşmektedir. Ancak bu benzerlik üzerinde durulmadan önce okuryazarlık oranları Türklerden büyük ölçüde farklılaşan dil gruplarından söz edilmesi faydalı olacaktır.

²⁸ DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 2003, Tablo 3.7.

²⁹ 1945 sayım kitabında dil gruplarına göre okuryazarlık oranları 6+ yaş nüfus için değil, toplam nüfus için verilmiştir. Dolayısıyla 6+ yaş için geçerli değerlerin altında kalan okuryazarlık oranları söz konusudur. Burada söz konusu değerlerin mutlak düzeyinden ziyade farklı dil gruplarının okuryazarlık oranları açısından benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durulmaktadır.

³⁰ 1945 sayım kitabında anadil gruplarına göre verilen okuma bilenlerin oranı hem okuryazarları, hem de sadece okuma bilenleri kapsamaktadır, ancak sadece okuma bilenler genel toplam içinde çok küçük oranlara sahip olup, okuma bilenlerin oranının okuryazarlık oranına eş kabul edilmesi göz ardı edilebilir bir hata payı içermektedir.

Bazı dil grupları özellikle düşük orandaki okuryazarlık düzeyleri ile farklılaşmakta, bazı dil grupları ise yüksek okuryazarlık oranlarıyla dikkat çekmektedir. Örneğin Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler tarafından konuşulan dil gruplarında erkek okuryazarlığı %70'in üzerinde, kadın okuryazarlığı ise (Rumca konuşanlar hariç bırakılırsa) %50'yi geçen oranlarda ölçülmektedir. Bu topluluklarda (yine Rumca konuşanlar hariç bırakılırsa) okuma yazma bilen her 100 erkeğe 75'ten fazla okuma yazma bilen kadın düşmektedir. Rumca konuşanlarda ise aynı oran 100 erkeğe 50 kadın civarındadır. Sonuç olarak Türkiye'deki Müslüman olmayan azınlık grupları, görece yüksek erkek ve kadın okuryazarlığı ile kendilerini ülke genelinden farklılaştırmakta ve demografik dönüşüm sürecinde Müslüman Türklerden daha ileride olduklarını göstermektedirler. Bu grupların süreç içinde 'Türkleşmeyecek' ya Yunanistan, İsrail gibi 'anavatanlara' ya da Amerika, Kanada gibi göçmen kabul eden ülkelere göç etmiş olmalarını sadece din farkı ile açıklamak yanlış olacaktır. Burada daha ziyade demografik dönüşüm sürecinin değişik aşamalarında yer alıyor olmanın verdiği farklılık söz konusudur. Keza 1945 Nüfus Sayımı'na göre erkekleri %68, kadınları da %54 oranında okuryazar olan İstanbul'da yaşayan Müslüman Türkler (anadili Türkçe olanlar) de aynı kategoride düşünülmelidir. Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet yönetiminde önemli görevler üstlenmiş olan kentsoylu Türklerin –ki önemli bir bölümü İstanbulludur– günümüzde hükümet ile bürokrasiden tamamen dışlanmış olmalarını ve içlerinden önemli bir bölümünün ardıllarının bugün vasıflı göçmen olarak yurtdışında yaşıyor olmalarını da aynı kapsamda değerlendirmek gerekir. 1980'den sonra başlayan ve AKP iktidarı ile tamamlanan bir sürecin sonunda devlet yönetimi ağırlıklı Orta Anadolu'luların, Karadenizlilerin ve Güneydoğuluların egemenliğine girerken (Zeyneloğlu, 2007a,b,c), okuryazarlığa geçiş sürecini daha önce tamamlamış, bir başka deyişle daha önce 'batılılaşmış' kesimler (örneğin Kentsoylular, Muhacirler, Batı Anadolu'lular, Aleviler) büyük ölçüde yönetimden ve bürokrasiden dışlanmışlardır.

Diğer bazı dil grupları ise Türkiye geneline göre oldukça düşük okuryazarlık oranları ile dikkat çekmektedir. Örneğin Arapça konuşan nüfusta erkeklerin %18'i, kadınların ise sadece %3'ü okuma yazma bilmektedir. Kıptîce konuşanlarda da benzeri oranlar söz konusudur. Ancak en düşük okuryazarlık oranları Kürtçe konuşanlar arasında gözlenmekte, anadil olarak Kürtçe konuşan erkeklerin %10'undan azı, kadınların ise %1'den azı okuma bilmektedir³¹.

³¹ Anadili Kürtçe olan nüfusun en yüksek okuryazarlık oranına ulaştığı il, erkekler için %50 kadınlar için %4 ile Sivas olup, Doğu illerinde ikinci sırada Kürtçe konuşan erkekleri %16 kadınları da %3 oranında okuma bilen Tunceli gelmektedir. Her iki ildeki Kürt nüfusunun önemli bir bölümü Alevidir ve bu grubun Sünni Kürtlere göre daha yüksek okuryazarlık oranlarına sahip olması, sosyolojik olarak beklenen bir sonuçtur.

Okuma yazma bilen her 100 Kürt erkeğine ancak 9 okuma yazma bilen kadın düşmektedir. Kürtçe konuşan nüfus, 1945 yılında demografik dönüşümün öncül aşaması olan okuryazarlık oranının yükselmesi sürecinin çok başındadır. Bu konumu ile kendisini Türkiye genelinden ayıştırmaktadır. Demografik dönüşüm sürecinde, çoğunluk grubu oluşturan Türklerden daha ileride olan gayrimüslim azınlıklar nasıl ki ‘Türkleşme’ sürecinin dışında kaldıysa, demografik dönüşüm sürecinde ülke geneline göre oldukça geride bulunan Kürtçe konuşanların da büyük ölçüde ‘Türkleşmemiş’ olmaları şaşırtıcı değildir. Ayrıca, siyasete katılım açısından da kaçınılmaz olarak ortaya çıkan ve etkileri bugüne kadar devam eden farklılıklar söz konusudur. 1946 yılında ülkede çok partili hayata geçilirken Türkiye genelinde 6 ve üzeri yaşta erkeklerin yarıya yakını okuryazar durumda olmasına rağmen Kürtçe konuşan kadınların neredeyse tümü, Kürtçe konuşan erkeklerin ise %90’ı bir oy pusulasını bile okuma yetisine sahip değildir. Bu durum ise bireysel olarak verilmesi gereken oyların çoğunun toplu olarak ‘satın alınmasına’ olanak vermiş, Kürtlerin çok partili düzen ile tanışması, en başından ağa ve/veya şeyh kimliğindeki ‘aracılar’ eliyle gerçekleşebilmiştir. Öte yandan Kürt etnik grubunun tümünün düşük okuryazarlık oranına sahip olduğu ve ‘Türkleşme’ sürecinin dışında kaldığını iddia etmek yanlış olacaktır. Süreç içinde Türkleşmiş olan Kürt kökenli Türk vatandaşlarının bu dönüşüm sürecinde aynı zamanda kullandıkları dili de değiştirdikleri ve bu şekilde nüfus sayımlarındaki Türkçe konuşanlar grubuna katılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Kürtçe, Arapça, Süryanice konuşanlar arasındaki görece düşük okuma oranları tarihsel gelişim açısından da dikkat çekicidir. Mezopotamya gibi yazının ilk bulunduğu çok eski bir kültür bölgesine ait olan bu dilleri konuşan kişiler arasında bu derecede düşük okuma yazma oranlarının tespit edilmiş olması, öte yandan antik çağlarda ‘barbarlık’ ile özdeşleşen yörelere ait dilleri (İngilizce veya Almanca) konuşanların görece çok yüksek okuma yazma oranlarına sahip olmaları, toplumların ve toplumsal değişimin diyalektik karakterini gösteren ilginç bir karşıtlıktır. Batı ve Orta Avrupa dillerini konuşan nüfusta neredeyse okuma bilen her erkeğe bir kadın düşmekte, bu gruplar yüksek okuryazarlık oranları ile demografik dönüşüm sürecinde oldukça ileri aşamada bulduklarını göstermektedir.

Okuryazarlık oranları Türkler ile benzerlik gösteren Müslüman göçmen gruplara geri dönülecek olursa, bu grupların Araplar veya Kürtlerden daha yüksek, Ermeniler veya Yahudilerden ise daha düşük okuryazarlık düzeyleri ile (ve aynı zamanda okuryazar

erkeklerin okuryazar kadınlara oranları ile) Türklere daha yakın durdukları görülmektedir. Balkan veya Kafkas göçmeni olan ya da Doğu Karadeniz'in yerel halkları arasında bulunan bu gruplarda erkeklerin okuryazarlık oranları %30-%55 aralığında, kadınların oranları ise %7-%35 aralığında değişmektedir. Okuma bilen erkeklerin okuma bilen kadınlara oranı ise yaklaşık olarak 20-60 aralığında seyretmektedir. Türkiye'deki Tatar kesimin (Tatarca ve Rumence konuşanlar) diğer Müslüman gruplara göre yüksek okuryazarlık oranları ve özellikle kadınlar arasında üçte birlere varan okuryazarlık düzeyleri, Tatar kadınının Anadolu kadınına oranla daha yüksek konumuna işaret etmektedir. Lâzca ve Gürcüce konuşanlarda ise tam tersi bir durum gözlenmekte olup bu dil gruplarının erkekleri Türklere yakın okuryazarlık oranlarına sahipken, kadınlar arasındaki oranlar %10'un altına düşmektedir.

Ancak küçük farklılıklar bir yana bırakılırsa, anadili Türkçe olanlar ile Balkanlar ve Kafkaslar'dan gelen diğer Müslüman göçmen gruplarda hem erkek nüfus arasında hem de kadın nüfus arasında ölçülen okuma yazma oranları birbirlerine yakındır. Sayımlarda dil gruplarının doğurganlık düzeyi hakkında bilgi bulunmadığı için bu konuda bir yorum yapmak mümkün değildir, ancak bu toplulukların okuma yazma oranında aynı noktada bulduklarından hareketle demografik dönüşümün diğer unsurları açısından da benzer aşamalarda bulduklarını tahmin etmekteyiz. Sonuç olarak bu toplumlar, yani Türklere ile Balkan ve Kafkas kökenli Müslüman göçmenler, 'toplumların olgunlaşma süreci' olarak da tanımlayabileceğimiz demografik dönüşümün öncül aşaması olan okuryazarlığa geçiş sürecinin benzer aşamalarında yer almaktadırlar. Süreç içinde birbirleri ile kaynaşmış olmaları da şaşırtıcı değildir. Kaynaşma, aynı düzeyde olan toplumlar arasında, özellikle de kadınları sosyal ve kültürel açıdan benzer düzeyde olan topluluklar arasında daha kolay gerçekleşmektedir.

Bu altbölümde Türkiye'de var olan hemen hemen bütün anadil gruplarının 1945 yılındaki Türkçe bilme ve okuryazarlık oranları gösterilmiş, okuryazarlık ve Türkçe bilme açısından benzeşen ve farklılaşan anadil grupları ortaya konulmuştur. Ancak daha önce de belirtildiği gibi, bir dili konuşan nüfusun özelliklerinin ilgili dil ile ilişkilendirilen etnik grubun özellikleriyle birebir örtüşmesi beklenmemelidir. Örneğin Kürt kökenli olup, anadil olarak Türkçe konuşan insanlar bulunabileceği gibi, bu kesimin okuryazarlık oranının, anadili Kürtçe olan nüfustan daha yüksek olması kuvvetle muhtemeldir. İdeal durumda demografik özellikler sadece anadil üzerinden değil, ikinci dil kullanımı da dikkate alınarak

incelenmelidir. Ancak nüfus sayımlarında ikinci dil kullanımına göre demografik özelliklerin tabloları verilmemektedir.

Bu sıkıntı, 1993'ten bu yana anadil ve kullanılan diğer diller ile ilgili bilgi içeren TNSA serisi ile aşılmakta olup, takip eden altbölümde TNSA verisi kullanılarak ve anadilin yanında ikinci dil kullanımı da dikkate alınarak etnik gruplar arasındaki doğurganlık farklılıkları incelenmektedir.

Doğurganlık hızları

1968 yılından bu yana her beş yılda bir gerçekleştirilen Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları kapsamında, 1993'ten itibaren anadil ve kullanılan diğer dillerle ilgili bilgi de toplanmaktadır. TNSA dizisi temsili bir örnekleme dayanmaktadır ve bu nedenle toplam nüfus içinde görece küçük marjinal gruplar olan Çerkezce veya Arnavutça gibi dilleri konuşanlarla ilgili çıkarımlarda bulunulması mümkün değildir. Bu gruplar yaklaşık 10.000 hanelik örneklem içinde ya çok az sayıda örnek ile temsil edilmekte ya da hiç yer almamaktadır. TNSA dizisi ile ancak Türkçe, Kürtçe ve kısmen de Arapça dil grupları ile ilgili istatistiksel bilgi elde edilmesi mümkündür. TNSA verisinin nüfus sayımlarına göre sağladığı üstünlük ise görüşülen kişilerin anadil dışında kullandıkları veya bildikleri bütün diğer diller ile ilgili de bilgi alınıyor olmasıdır. Bu sayede Kürtler ile Türkiye'nin geri kalanı arasındaki farklılıklar sadece anadil üzerinden değil, ikinci dil bilgisi üzerinden de çıkarılabilmekte, etnik gruplar arasındaki ayrımlar, dil kullanımı açısından 'ara duraklar' da dikkate alınarak gösterilmektedir.

Anadil dışında kullanılan diğer diller ile ilgili bilginin değerlendirmeye dâhil edilmesi önemlidir. Türkiye'nin geçişken toplumsal yapısında Türk kökenli olmayan bir kişinin doğumuyla gelen etnik kimliğini ve ana olarak kullandığı dili yaşam süreci içinde değiştirmesi, yaşantısının farklı alanlarında birden fazla dil kullanması, dahası, farklı derecelere birden fazla etnik aidiyete sahip olması mümkündür. Örneğin, tekil bir bireyin hem Türk hem de Kürt kimliğine aynı anda sahip olması, Türkiye'nin gerçekliği içinde bir istisna değildir. Mantıksal bir ifade ile formüle edilirse, söz konusu kişi 'Türk' ve 'Kürt' gruplarının 'kesişim kümesi' içinde yer almaktadır.

Etnik grupların zaman içinde 'Türkleşmeleri' ve Türkler tarafından da 'Türk' olarak kabul edilmeleri, sadece Türk toplumunda görülen bir süreç olmayıp, Emmanuel Todd'un (1985:55-58) terminolojisiyle "evrensel bakış açısına" (*universalistic attitude*) sahip bütün diğer

toplumlarda da gözlenmektedir. Türk-Moğol geleneğinde, ele geçirilen ülkelerdeki toplumların (kendilerine bir kez boyun eğdirildikten sonra) ‘eşit tebaa’ olarak kabul edilmesi, bu toplulukların zaman içinde ‘Türkleşmelerinin’ önünü açmış, farklı etnik gruplardan olan kişilerin –aynı dili konuşmaları ve aynı dine inanmaları durumunda– ‘Türk’ olarak kabul edilmelerini sağlamıştır. Halk arasındaki “Dili dilime, dini dinime uyan” deyişi veya ülkenin kurucusunun “Ne mutlu Türküm diyene” sözü toplumda zaten mevcut olan ‘*universalistic*’ bakış açısının ifade edilmesinden ibarettir.

Burada vurgulamak istediğimiz, Türk toplumunda farklı etnik gruplar arasında sınırların olmadığı değil, ama söz konusu sınırların geçişken (*transitive*) olduğu, ayrıca toplumdaki herhangi bir bireyin birden fazla etnik kimliği farklı derecelerle kendi içinde barındırmasının mümkün olduğudur. Aynı özellik Kürt toplumu için de geçerlidir: Örneğin Bruinessen (1989) tarihsel süreç içinde ‘Kürtleşen’ Türk boylarından veya ‘Türkleşen’ Kürt aşiretlerinden söz eder. Bruinessen’in de belirttiği gibi herhangi bir boya ait olma, kişilerin etnik ve genetik kökenlerinden ziyade siyasî ittifakların getirdiği zorunlulukların bir sonucudur, bir başka deyişle, grup aidiyetine dayanmaktadır. Bir karşı örnek vermek gerekirse, Amerikan toplumundaki ana gruplaşma, nüfus sayımını düzenleyen kurumun tanımı uyarınca ‘beyaz’ ve ‘siyah’ kategorilerini içermektedir. Bu kategoriler birbirlerini dışlayan (*mutually exclusive*) niteliktedir. Elbette ki beyaz ve siyah kategorilerine ait iki birey birbirleri ile evlenerek her iki kategorinin de dışında bir soy oluşturabilmekte, ancak bu istisnalar beyazın beyaz, siyahın da siyah olduğu gerçeğini değiştirmemekte, grup tanımlamaları fiziksel özelliklere dayandığı için her iki grup arasında sosyal ve kültürel entegrasyon önlemleri ile geçişkenlik sağlanamamaktadır³².

Anglosakson kökenli akademik kültür içinde yetişmiş ve/veya Batı literatüründen etkilenmiş bilim adamlarımızın birçoğu ne yazık ki ‘siyah-beyaz’, ‘Müslüman-Hıristiyan’, ‘ataerkil-anaerkil’ şeklindeki basit ikili ayrımları (*over-simple dichotomies*)(Todd, 1987:122) içselleştirmekte, kendi toplumlarında var olan kategoriler arası geçişkenliği görememektedir.

³² Todd (2003:131-156) 3’üncü binyıla girerken Amerika’da siyah erkek-beyaz kadın evliliklerinin arttığını, ancak beyaz erkek-siyah kadın evliliklerinin oranının genç yaş grupları arasında bile çok düşük olduğunu yazmaktadır. Siyah kadınların önemli bir bölümünün çocuklarını tek başına yetiştiren yalnız yetişkinler oldukları gerçeği de dikkate alındığında siyah nüfusun entegrasyonunun büyük ölçüde başarısız olduğu belirtilmektedir. Todd, bir azınlık grubunun çoğunluk grubu ile bütünleşmesinde azınlık gruptan kadınlar ile çoğunluk gruptan erkeklerin evliliklerinin önemli bir gösterge olduğunu savunmaktadır. Bir yandan azınlık gruptan kadınların ulusal evlilik piyasasına açılmaları, diğer yandan çoğunluk gruptan erkeklerin azınlık gruptaki kadınları kendileri ile eş ve eşit görerek bu kadınlara talip olmaları, iki grup arasındaki görünmez sınırların ortadan kalmaya başladığına işaret etmektedir.

Örneğin 1993'den bu yana TNSA verisini veya nüfus sayımlarını kullanarak Kürtlerin durumunu inceleyen çoğu Türk akademisyen, Türkleri ve Kürtleri, Anglosakson literatüründe gördükleri şekilde 'siyah-beyaz' ayırımına benzer şekilde kendi içinde sabit ve birbirini dışlayan kategoriler biçiminde ve sadece Türk-Kürt ikili ayrımı çerçevesinde incelemişlerdir.

Mutlu'nun (1996) 1935 ve 1965 nüfus sayımlarındaki anadil dökümlerinden hareketle 1990 yılı için Türkiye'deki "Kürt ögesinin" (*the Kurdish element*) nüfus içindeki oranını hesaplamaya çalıştığı analizi, bu duruma örnektir. Mutlu, sadece anadil kullanımından hareketle 'Kürtlerin' güncel nüfus içindeki oranını bulmaya çalışmakta, bu şekilde zımnen (*implicitly*) sadece anadil olarak Kürtçe konuşanların Kürt kimliğini taşıdıklarını, Kürtlerin bir etnik grup olarak sadece Kürtçe konuştuğunu savunmaktadır. Gerçekte anadili Kürtçe olan bir kişi Türk kimliğini benimsemiş olabileceği gibi, hiç Kürtçe bilmeyen bir kişinin de Kürt kimliğini muhafaza etmesi mümkündür. Mutlu'nun 1990 yılı için %12,6 olarak hesapladığı oran gerçekte ne ülkedeki toplam Kürt asıllı nüfusun oranını (ki %12'nin çok daha üzerinde olması gerekir) ne de bunun içinden Kürt kimliğini muhafaza eden kesimi vermektedir.

Koç vd. (2008) yine sadece anadil ayrımı üzerinden yaptıkları analizin sonucunda Türklerin ve Kürtlerin demografik özellikler açısından farklı olmakla kalmadıklarını, aynı zamanda bu farklılıkların zaman içinde yok olmadığını da belirtmektedirler. Koç ve diğerlerinin göz ardı ettiği husus, demografik özellikler açısından Türklere yaklaşan Kürtlerin (hiç değilse bir bölümünün) süreç içinde Türk dilini de benimsemeye başladıkları ve böylece TNSA anadil verisi içinde 'Türk' grubu içine girdikleridir.

Benzer bir yaklaşım İçduygu ve diğerlerinde (1999) de görülmekte, söz konusu çalışmada TNSA hanehalkı görüşmesinin yürütüldüğü dil esas alınarak, görüşmenin Türkçe yapıldığı haneler 'Türk hanesi', görüşmenin Kürtçe yapıldığı haneler ise 'Kürt hanesi' olarak ikili ayırım düzeyinde tanımlanmaktadır. İçduygu vd., Kürt hanelerinin Türk hanelerine oranla daha düşük sosyo-ekonomik düzeyde olduğunu çıkarsamakta, ancak tümüyle Kürt asıllı bireylerden oluşan bir hanede bile –eğer hane üyeleri Türkçe konuşmayı biliyorlarsa– TNSA hane görüşmesinin Türkçe olarak da yapılmış olabileceği ihtimalini göz ardı etmektedirler, ki görece yüksek sosyo-ekonomik statüdeki Kürt hanelerinde, hanehalkı üyelerinin araştırma amacı ile eve gelen bir yabancı (görüşmeci) ile Türkçe konuşmaları hayli yüksek bir olasılıktır.

Bu konuda çalışmış Türk araştırmacılar çoğunlukla Batı kaynaklı literatürden etkilenerek, kendi ülkelerindeki etnik gruplar arası geçişkenlik ihtimalini göz ardı etmekte, bu şekilde analizlerini kendi toplumlarının dinamikleri ile uyumsuz kuramsal ereve içinde yürütmektedirler. Zira Kürtlerin ya da herhangi bir başka etnik grubun sadece tek bir dil (anadil) kullanımı üzerinden analiz edilmesi, mevcut durumun anlaşılması açısından yeterli olmayacaktır. Kendi anne-babaları ile Kürtçe, buna karşın çocukları ile de Türkçe konuşan, dahası çocuklarına her iki aidiyeti birden aktarmaya çalışan belki de yüzbinlerce Kürt asıllı yetişkinin varlığı görmezden gelinerek, kişilerin sadece tek bir dil ve bunun sonucunda tek bir etnisite ile ilişkilendirilmeleri, toplumda var olan geçişkenliğin göz ardı edilmesi anlamına gelmektedir.

Bu alışma kapsamında Türkçe ile Kürtçe'nin ikinci dil olarak kullanımı da dikkate alınarak Kürtlerin doğurganlık düzeyi açısından Türkiye genelinden farklılaşmaları, diğer çalışmalarda alışılagelen 'Türk-Kürt' ikilemi üzerinden değil, farklı derecelerde Kürt ve/veya Türk kimliğine sahip olma durumunu ifade etme iddiasında olan dörtlü dil kullanımı ayırımında incelenmektedir. Bu kapsamda birinci grubumuz anadili Kürtçe olup, Türkçe'yi ikinci dil olarak dahî konuşmayan kesimdir. Bu grup, Türkiye'deki toplumsal ve ticarî hayata aracısız katılamayan ve 'Türklük' kimliğine en uzak olarak kabul edebileceğimiz insanlardan oluşmaktadır. İkinci grup, anadil olarak Kürtçe konuşan ancak ikinci dil olarak Türkçe konuşabilen kesimdir. Bu grubu, 'Türklük' kimliğine bir derece daha yakın kabul etmemiz mümkündür. nc sırada Kürtçe'yi anadil olarak kullanmadığını beyan eden ancak ikinci dil olarak Kürtçe konuşan veya ikinci dil olarak Kürtçe bilmelese bile anne ve babasının anadilleri Kürtçe olan nüfus yer almaktadır. Bu kesimi, 'Kürt asıllı Türkler' olarak nitelendirmek uygun düşecektir. Son grupta ise ne anadil olarak ne de ikinci dil olarak Kürtçe konuşan, ayrıca anne ve babasının da anadili Kürtçe olmayan nüfus yer almaktadır. Bu grup, Türkiye nüfusu içinde Kürt dili ile ilgisi olmayan bütün diğer unsurları içermektedir, ancak içlerinden bir bölümünün yine de 2. veya 3. kuşak 'Kürt asıllı' göçmenler olmaları olasılık dışı değildir.

Bu makalede sıkça belirtildiği üzere dil kullanımının etnisite ile birebir eşit kabul edilmesi doğru değildir, ancak anadilin yanında ikinci dil kullanımının da dikkate alınması sonucunda dil kullanımı bilgisinin etnik aidiyeti ve farklı aidiyetler arasındaki geçişleri daha az hata ile ifade edeceği düşünmektedir. Kürtçe'yi anadil veya ikinci dil olarak kullananların (1.,2.ve

Zeyneloğlu, S., Civelek, H. Y., Coşkun, Y. (2011). Kürt sorununda antropolojik ve demografik boyut: Sayım ve araştırma verilerinden elde edilen bulgular. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* [Bağlantıda]. 8:1. Erişim: <http://www.InsanBilimleri.com>

3.gruplar) Kürt asıllı nüfus kümesini oluşturduğu, 4.grubun ağırlıkla Türklerden oluştuğu, her iki dili birlikte kullananların da (2.ve 3.gruplar) –farklı derecelere de olsa– her iki aidiyeti taşıyanların kesişim kümesine denk düştüğü varsayılmaktadır.

Tablo 4’de yukarıda yapılan tanımlamaya uygun olarak 1993 ve 2003 TNSA verisinden Kürt dili kullanım durumuna göre nüfusun oranları ve her bir nüfus grubunun doğurganlık düzeyi, kadın başına canlı doğum sayısına göre verilmektedir³³.

Tablo 4 Kürtçe kullanımına göre nüfus grupları ve bu gruplar içindeki doğurganlık düzeyleri

	1993 TNSA		2003 TNSA	
	İlgili grubun nüfus içindeki oranı	Grup içinde kadın başına canlı doğum sayısı	İlgili grubun nüfus içindeki oranı	Grup içinde kadın başına canlı doğum sayısı
Cevaplayıcının Kürt dili kullanımı				
Anadili Kürtçe, hiç Türkçe bilmiyor	% 2,3	5,66	% 3,2	6,24
Anadili Kürtçe, ikinci dil olarak Türkçe biliyor	% 7,9	3,91	% 10,7	3,42
Anadili Kürtçe değil, ama ikinci dil olarak Kürtçe biliyor veya anne-babasının anadili Kürtçe	% 2,3	3,48	% 2,8	2,94
Kürtçe bilmiyor (anne-babası da Kürtçe konuşmuyor)	% 87,5	2,85	% 83,3	2,37

Kaynak: TNSA 1993 ve 2003 verilerinden doğurganlık çağındaki en az bir kere evlenmiş (*ever-married*) kadınlar dikkate alınarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Öncelikle yukarıda belirtilen dil kullanım gruplarının nüfus içindeki oranlarında değişim gözlenmektedir. Kürt asıllı nüfusun (ilk üç grubun toplamı) oranı 10 yıl içinde 4 birim artarak %13’ten %17’ye çıkmaktadır. Bu artış, Kürt nüfusun görece yüksek doğurganlığından kaynaklanıyor olabileceği gibi, gerçek bir artıştan ziyade son onyıllarda artan ‘Kürtlük bilinci’ nedeniyle daha önce Kürtçe konuştuğunu veya bildiğini ifade etmeyen insanların bunu açıklamaktan çekinmemeye başlamış olmalarının etkisi ile de meydana gelmiş olabilir. Bu çalışmanın ana konusu Türkiye’deki Kürt nüfusun oranını belirlemek değildir. Önemle belirtmek isteriz ki, Kürt sorununun çözümü açısından böyle bir hesaplamanın anlamı ve işlevi de bulunmamaktadır.

Doğurganlık düzeyindeki farklılıklara bakıldığında anadili Kürtçe olup hiç Türkçe bilmeyen görece küçük nüfus grubu hariç bırakıldığında diğer üç grup içinde kadın başına canlı doğum sayısının 10 yıl içinde yaklaşık 0,5 doğum azaldığı görülmektedir. Anadili Kürtçe olup ikinci dil olarak Türkçe bilenlerde kadın başına doğum sayısı 3,9’dan 3,4’e,

³³ ‘Toplam doğurganlık hızının’ (*total fertility rate*) belirtilen dil kullanım grupları bazında hesaplanması, bu çalışmanın kapsamını aşan yöntemler gerektirmektedir, bu nedenle Tablo 4’te hesaplanması daha kolay olan kadın başına ‘canlı doğum sayısı’ (*mean number of children ever born*) verilmiştir. Kadın başına canlı doğum sayısı özellikle doğurganlığın düşmekte olduğu toplumlarda toplam doğurganlık hızından daha yüksek olacaktır, ancak burada amaç mutlak doğurganlık düzeyini tespit etmekten ziyade farklı gruplar arasında karşılaştırma yapmak ve değişimin yönünü incelemektir.

anadili Kürtçe olmayıp Kürtçe'yi sadece ikinci dil olarak konuşan ve/veya Kürt anne-babadan doğma nüfusta kadın başına doğum sayısı 3,5'ten 2,9'a, Türk toplumunun geri kalanında ise 2,9'dan 2,4'e düşmektedir. Bu sonuçlar çok önemlidir zira Kürtlerin görece yüksek doğurganlığının yapısal bir farklılıktan ziyade dönemsel bir farklılık olduğuna işaret etmektedir. Türkler arasında doğurganlık 0,5 çocuk oranında düşerken, aynı düşüş Türkçe konuşan veya bilen Kürt asıllı nüfus arasında da gözlenmektedir. Kürtler arasında okuryazarlığın daha geç yaygınlaştığı hatırlanırsa doğurganlıktaki düşüşün de daha geriden gelmesi şaşırtıcı bir sonuç değildir.

Öte yandan anadili Kürtçe olup hiç Türkçe bilmediğini ifade eden nüfus grubunda doğurganlık tam tersi yönde artarak kadın başına 5,7 doğumdan 6,2 doğuma çıkmaktadır. Ülke nüfusunun yaklaşık %3'üne denk gelen bu marjinal grupta doğurganlık, Türkiye ve dünya genelinin aksine daha da artmakta, bu grup kendisini Türkiye genelinden fiilen ayırmaktadır.

Sonuç olarak bu alt bölümde gösterildiği üzere Kürt toplumunun demografik dönüşümünde ikili bir gelişme söz konusudur. Kürt asıllı nüfusun önemli bölümü (Türkçe'yi anadil veya ikinci dil olarak kullananlar) doğurganlıkta düşüş açısından Türklerle aynı gelişme çizgisinde, daha geride ama aynı yönde ilerlerken, Türkçe bilmeyen Kürtlerde tam tersi yönde bir yükseliş gözlenmektedir. Bu tablo ile Türkiye'deki Kürt asıllı nüfusun ülkenin geri kalanı ile bütünleşme (veya ayrışma) süreci, parçalı bir görünüm arz etmektedir.

Kürtler ile Türkiye toplumunun geneli arasında yapısal antropolojik farklılıklar da söz konusudur. Takip eden bölümde bu konu üzerinde durulacaktır.

Türklerde ve Kürtlerdeki Akraba Evliliği: Antropolojik özelliklerde yapısal farklılaşma

Geleneksel olarak Kürtler arasında akraba evliliği (özellikle 1.derece kuzenler arası evlilikler) çok yaygındır³⁴. Türkiye'deki etnik gruplar hakkında bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışmada Kürtler arasında akraba evliliğinin yaygın olmaktan öte "hak olarak görülen bir öncelik" (*prerogative*) olduğu belirtilmekte (Andrews, 1989:113), ancak gerek belirtilen kaynakta yer alan Kürtlerle ilgili inceleme makalelerinde (Bruinessen, 1989; Yalçın-Heckmann, 1989) gerekse de bu konuda çalışmış diğer analistlerin eserlerinde bu hususun toplumsal neden ve sonuçları üzerinde pek durulmamaktadır. Örneğin Beşikçi (1969a:156-

³⁴ Ailevi ve yöresel endogami, Kürt toplumuna özgü olmayıp Ortadoğu'nun genelinde yaygın olarak gözlenmektedir (Barth, 1954; Todd, 1985; Altuntek, 1993).

188), göçebe bir Kürt aşiretini incelediği çalışmasında uzun bir bölüm halinde ilgili aşiretteki aile yapısını ve akrabalık ilişkilerini aktarmakta, ancak aşiretteki evlenmelerin aşiret içinde gerçekleştiği ve “herkesin birbirinin akrabası” olduğu bilgisinin dışında kuzenler arası evliliklerin sıklığından özel olarak söz etmemektedir. Halbuki, örneğin kız kaçırma konusunda verdiği örnekte, sevdiği kızı kaçıran adam, kızın halasının oğludur (Beşikçi, 1969a:240). Yakın zamanda Mardin’in Bilge (Kürtçe adı ile Zangirt) köyünde meydana gelen ve bir ailenin kızlarını amcaoğlu yerine teyzeoğluna vermesi ile patlak veren aile içi katliamda da yine akraba evliliği söz konusudur, ancak bu konuyu çeşitli mecralarda ele alan analistlerin çoğunluğu akraba evliliğinin toplumsal etkilerine değinmemişlerdir. Bir erkek kardeşin oğulları ile birlikte kendi öz erkek kardeşini ve onun bütün ailesini öldürdüğü Bilge köyü katliamı Kürt tarihinde bir istisna değildir. Örneğin Barth (1954), Kürt toplumunda bir erkeğin amcakızı ile evlenmesinin hak olarak görüldüğünü ve amcakızının babası tarafından başka bir erkeğe verilmek istenmesi durumunda babanın önce söz konusu yeğeninden (kızın amcaoğlundan) onay alması gerektiğini yazmaktadır. Bu kurala uyulmaması ise şiddet içeren çatışmalara yol açabilmektedir.

Gerek yerli gerekse yabancı araştırmacıların büyük çoğunluğu bir toplumu incelerken ağırlıklı ekonomik ve politik üst yapılara dikkat etmekte, toplumsal altyapının temel taşı olan ailenin yapısı ve bu yapının toplumsal ve siyasî üstyapılara olan etkisi çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Halbuki aile kurumu, farkında olunmadan kabul gören doğruların öğrenildiği bir ocaktır. Bu kurum içinde edinilen dünya görüşü, bir insanın bütün yetişkin hayatı boyunca ortaya koyacağı düşünce, tavır, karar ve hareketleri etkilemektedir (Todd, 1985:11-14). Aile kurumu ve bu kurum içinde öğrenilen birincil ilişkiler, aile dışındaki sosyal ve siyasî ilişkilerin yürütülüş tarzı üzerinde de etkin olmakta, benzer aile yapılarına sahip toplumlar küçük farklılıklar dışında genelde benzer siyasî yapılara da sahip olmaktadır (Todd, 1985:196-197). Aile içi ilişkilerin psiko-sosyal bir altyapı olarak siyasî ve sosyal üstyapıları etkilediği savı yeni değildir. Ancak Todd’un bu alanda literatüre yaptığı en önemli katkı, dünya üzerindeki bütün ana aile tiplerinin derlenerek, söz konusu aile tiplerinin 20.yüzyılda mevcut olan siyasî yönetim sistemleri ile karşılaştırılmış olmasıdır. Todd’un ana savı ve aynı zamanda bu makalede de savunulan görüş, siyasetbilim literatüründe yaygın olarak ifade edilen aksine uzun vadede ailevî ve sosyal altyapının siyasî ve ekonomik üstyapıyı biçimlendirdiği, tersi olan durumun, yani siyasî ve ekonomik üstyapının sosyal yapı üzerindeki etkisinin zayıf ve geçici olduğudur.

Bu makalede Todd'un ortaya koyduğu yedi temel aile tipi ayrımı ile aktarılmayacaktır, zira belirtilen sınıflandırmada Türkiye'yi ilgilendiren sadece iki aile tipi söz konusudur. Birincisi "aile dışı evlenen cemaat ailesi" (*exogamous community family*) (Todd, 1985:33-54), ikincisi ise "aile içi evlenen cemaat ailesi"dir (*endogamous community family*) (Todd, 1985:133-154). Aile dışı evlenen cemaat ailesi, ağırlıklı Avrasya'da, tarihin herhangi bir döneminde Moğol egemenliği altında bulunmuş olan bütün toplumlarda (Rusya, Çin, Kuzey Hindistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tataristan, Finlandiya, Macaristan, Bulgaristan, vs.) gözlenmektedir. Aile içi evlenen cemaat ailesi ise yine tarihin herhangi bir döneminde Arap-İslâm imparatorluğunun egemenliği altında bulunmuş olan coğrafyada (batıda Fas'tan doğuda Pakistan'a uzanan, bütün Arap ülkeleri ile İran'ı da içeren alan) görülmektedir³⁵.

Sözü geçen iki aile tipinin ortak özellikleri çoktur. Örneğin her iki aile modelinde de kardeşler arası eşitlik söz konusudur ve bu anlayış kendisini (erkek) kardeşlere tanınan eşit miras hakkı ile göstermektedir. Yine her iki aile modelinde ataerkil bir anlayış ile 'geniş aile' arzulanmakta, özellikle kırsal kesimde evlenen oğullar baba evinden ayrılmak yerine aynı evde kalmaya devam edebilmektedir. Kentlerde ise evlenen oğullar ayrı eve çıksalar bile aile içi yardımlaşma ve özellikle kardeşler arası dayanışma diğer aile modellerine göre çok daha yoğun olarak yaşanmaktadır. Sözü geçen iki aile modeli arasındaki temel farklılık ise eş seçiminde görülmekte, evlilik normlarının aile içi evliliğe, özellikle de kuzenler arası evliliğe bakışı, toplumların genel yapılarında çok belirleyici bir rol oynamaktadır.

Aile dışı evlenen cemaat ailesi, bir başka deyişle 'Avrasya ailesi' kategorisine giren toplumlarda kuzenler arası evlilikler tabudur. Aileler, kız alırken ve kız verirken kendileri dışındaki aileler ile muhatap olmak durumundadır. Bu toplumlarda geleneksel olarak evlilik kararı, ailedeki büyük erkeğin (babanın) tasarrufundadır. Aile içinde hem dikey düzlemde baba ile oğulları arasında, hem de yatay düzlemde kardeşler arasında yoğun bir ilişki ve işbirliği söz konusudur. Bu aile modelinin görüldüğü ülkeler, genelde güçlü ve kişisel etkilerden arındırılmış (*impersonal*) bir bürokrasiye sahip olan merkezî devletler tarafından yönetilir. Çoğu 20.yüzyılda içsel dinamiklerle ortaya çıkmış olan komünist devrimler yaşamışlardır. Komünizmin çöküşünün ardından da bu ülkelerin çoğunda güçlü ve merkezî devlet yapısı, şekil değiştirerek devamlılığını koruyabilmiştir. Ayrıca belirtilen ülkelerin önemli bir bölümünün yakın tarihte Şanghay İşbirliği Örgütü adı altında siyasî

³⁵ Arnavutluk ve Bosna gibi Müslüman Balkan ülkelerinde veya Malezya, Endonezya gibi Güneydoğu Asya'daki Müslüman ülkelerde farklı aile yapıları gözlenmektedir.

ittifak içine girmiş olması veya Rusya'nın Beyaz Rusya ve Kazakistan'la oluşturduğu gümrük birliği, benzer aile yapısına sahip olan ülkelerin komünizmin ardından da benzer siyasî duruşa sahip olabileceğini düşündürmektedir.

Aile içi evlenen cemaat ailesinde ise –ki bu modeli de ‘Ortadoğu ailesi’ olarak nitelemek mümkündür– öncelikli evlilik biçimi iki erkek kardeşin çocuklarının (amcaoğlu ile amcakızının) birbirleri ile evlenmesi, bu şekilde iki kardeşin aynı zamanda birbirlerinin dünürü haline getirilerek aralarındaki dayanışmanın daha da güçlendirilmesidir. Altuntek'in vurguladığı üzere, amcaoğlu-amcakızı evliliği, evlenenlerin babaları olan erkek kardeşlerin birbirlerine karşı sorumlulukları ve soyiçi dayanışma örüntüsü ile tanımlanan “asabe-asabiyet” anlayışının ideal bir şeklidir. Grubun “biz” duygusuyla varoluşunu destekler (Altuntek, 2001).

Evlilik kararı, geleneksel Avrasya ailesinde ağırlıklı ailenin babası tarafından, geleneksel Batı Avrupa aile modellerinde ise evlenecek kişilerin kendileri tarafından alınmaktadır. Geleneksel Ortadoğu ailesinde ise evlilik kararı herhangi bir ‘bireye’ ait olmayıp, ağırlıklı töre ve adetlere dayanmaktadır. Bu nedenle karşı konulması çok daha zordur. Amca çocukları arası ve diğer türdeki kuzenler arası evliliğin çok yüksek oranlarda (bazı toplumlarda yüzde 60'a varan sıklıklarla) yaşandığı bu aile modelinde (erkek) kardeşler arası dayanışma, yatay yönde kuzenleri ve aynı kuşaktaki diğer akrabaları da içine alacak şekilde gelişmekte, baba ile oğullar arasındaki dikey yöndeki otoriter ilişki ise oldukça zayıf kalmaktadır. Öte yandan kadınlar eş olarak verilirken aile içinde tutulmakta, fiziksel olarak korunurken sosyal olarak yaşamdan dışlanmaktadır (Todd, 1985:141-143). Bu aile modelinin gözlemlendiği ülkelerin ortak özelliği toplum içinde en önemli kurumların aile ve cemaat olması, bireylerin kendilerini bir milletin veya bir sosyo-ekonomik sınıfın parçası olarak değil öncelikle bir ailenin ve (yine bir aileler bütünü olan) cemaatin parçası olarak hissediyor olmalarıdır (Todd, 1985:144-147). Bu ülkelerin devletleri, toplumun genel idaresinden sorumlu profesyonel yapılar olmaktan ziyade bir ‘cemaatler ittifakından’ ibarettir. Bu yapı itibarı ile yolsuzluk ve adam kayırma gibi uygulamalar, istisna olmaktan çok kural konumundadır. Çünkü bireylerin aileye olan bağlılığı ve aile içi dayanışma pratikleri diğer her türlü profesyonel, siyasî ve ahlakî sadakâtin önünde yer almaktadır. Varolan en temel sadakât, aileye ve cemaate duyulan bağlılıktır³⁶. Geleneksel

³⁶ Bu bakımdan AKP yönetimi altındaki Türkiye'nin bir yandan ülke içinde cemaatleşmesi, diğer yandan uluslararası düzeyde küresel sermayenin güdümüne girerek bu süreçte ulus devlete ait siyasî ve iktisadî kurumlarının yıpratılması, söz konusu sadakât sıralamasının beklenen bir sonucudur. Halihazırda hükümet olan ve yoğun olarak ailevî ve/veya yöresel

‘Ortadoğu ailesinin’ görüldüğü ülkelerde devlet yönetiminin tümüyle belirli ailelere dayanması ve bu ailelerin de kendi içinde evlenerek dışsal ittifak sistemlerinden uzak durmaları, uzun süreli ve istikrarlı siyasî yapıları engellemekte olup, klasik dönem büyük Arap-İslâm imparatorluğunda bile hanedanların, yönetimde egemen güçlerin ve hattâ başkentlerin birkaç kez değiştiği gözlenmiştir.

En uzun süreli Müslüman imparatorluk olan Osmanlı Devleti ise iki temel özellik açısından tarihteki diğer Müslüman devletlerden farklılaşmaktadır: Birincisi, aile dışından, hattâ daha sonraları ülke dışından, kadınlarla (cariyelerle) evlenen bir hanedanın devamlılığı, ikincisi ise her türlü kişisel etkiden, örneğin ailevî ve etnik bağlardan arındırılmış (devşirmelerden oluşan) profesyonel bir bürokrasinin varlığıdır³⁷. Bu sayede Osmanlı Devleti’nde cemaatler ile devlet arasında meydana gelen çatışmalarda devlet, her çatışmada uzun vadede cemaat karşısında galip gelmiştir. Benzer bir yapı, kuruluş aşamasında Türkiye Cumhuriyeti’ne de intikal ederek, en azından yakın tarihlere kadar devam etmiştir.

Türkiye’nin durumu bu açıdan özel olarak incelemeye değerdir. Todd (1985), Türkiye genelini ve aynı zamanda Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi görece güneyde yer alan Türkî cumhuriyetleri de aile içi evlenen cemaat ailesi kategorisine dâhil etmektedir. Ancak bu aile tipinin en ayırıcı özelliği olan kuzenler arası evlilik oranı, sayılan ülkelerde diğer Müslüman ülkelere göre oldukça düşüktür. Bizzat Todd’un bir başka çalışmasında (2003:71) gösterildiği üzere Arap ülkelerin çoğunda %25-%40 aralığında ölçülen, İran’da %25 olarak tespit edilen, Pakistan ve Sudan gibi ülkelerde ise %50’yi aşan oranlarda gerçekleşen 1.derece kuzenler arası evlilikler, Türkiye genelinde sadece %15 oranında bir sıklığa sahiptir. Bu husus çok önemlidir, zira tipik Avrasya ailesinde kuzenler arası evlilik tabudur ve kişilerin, evlenirken akraba olmayan eşler seçmeleri beklenir. Tipik Ortadoğu ailesinde ise kuzenler arası evlilik bir önceliktir ve ideal durumda bir erkeğin amcakızı ile evlenmesi arzu edilir. Bu açıdan Türkiye ve bazı Türkî Cumhuriyetler, her iki ana aile tipinin görüldüğü alanlar arasında bir ‘ara bölge’ oluşturmaktadır. Türklerde akraba evliliği bir tabu

endogami uygulayan, bunun da ötesinde kadınlarını ‘kapalı’ tutan cemaatçi kesimin ulus devlete olan bağlılıklarının zayıf olması, içinde buldukları sosyal ve kültürel iklimin doğal bir uzantısıdır. Ergenekon davası ile günyüzüne çıkan ‘kutuplaşma’nın ise zannedildiği gibi bir Laik-İslâmcı çatışması olmadığı, gerçekte inanç düzeyinden bağımsız olarak eksogamik ‘Avrasya ailesi’ ile endogamik ‘Ortadoğu ailesi’ arasındaki bir hâkimiyet mücadelesi olduğu düşünülebilir.

³⁷ Türkiye’nin İslâm ülkeleri arasındaki bu ‘benzersiz’ ve ‘istisnai’ konumu Gellner (1997) tarafından da gözlenmiştir. Gellner, diğer Müslüman ülkelere farklı olarak Osmanlı-Türk toplumunda (en azından ‘merkez’de) süregelen ve istikrarlı siyasî-ıdarî yapıların görüldüğünü, ayrıca Müslüman toplumlar içinde sadece Türk entelijansiyası arasında bir laikleşme sürecinin yaşandığını belirtmektedir.

Zeyneloğlu, S., Civelek, H. Y., Coşkun, Y. (2011). Kürt sorununda antropolojik ve demografik boyut: Sayım ve araştırma verilerinden elde edilen bulgular. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* [Bağlantıda]. 8:1. Erişim: <http://www.InsanBilimleri.com>

değildir. Ancak özellikle tercih edilen ve evlenen kişilere empoze edilen bir zorunluluk da değildir. İşte bu noktada Kürt asıllı nüfus grubu hem kendi içinde hem de Türkiye geneline göre farklılaşmaktadır. Bu çalışmada gösterileceği üzere, Kürtler arasında kadınların yüksek yüzdelerle aile içinde ve tercihen amcaoğlu ile evlendirilmesi sosyal ve kültürel bir önceliktir. Aynı önceliğin Türk toplumunun genelinde var olmaması ise önemli bir antropolojik fark oluşturmaktadır³⁸.

Tablo 5’de Kürtçe dil kullanımına göre belirlenen dörtlü ayırımıda 1.derece kuzeni ile evli olan kadınların toplam evli kadın nüfusu içindeki oranı ve ayrıca bunların içinden amcaoğlu ile evli olanların payı, TNSA 1993 ve 2003 verileri kullanılarak verilmiştir. 1.derece kuzen tipleri dört tanedir ve (kadınlar açısından) amcaoğlu, halaoğlu, dayıoğlu, teyzeoğlu olarak tabir edilirler. Akraba evliliğinde kuzenlik türü açısından herhangi bir yönde bir önceliğe sahip olmayan toplumlarda her dört tipteki kuzenlerin akraba evliliği içindeki payının birbirine eşit olarak yaklaşık %25 oranında ölçülmesi beklenir. Öte yandan bazı kuzen türlerinin akraba evliliği içindeki payının (ki sosyolojik olarak önemli olan amcaoğlu ile evliliklerdir) %25’in çok üzerinde olması, akraba evliliğinde babayanlı ya da anayanlı bir tercihin söz konusu olduğunu gösterecektir.

Tablo 5 Kürtçe dil kullanım grupları ayırımında akraba evliliği sıklığı (15-49 yaşındaki en az bir kere evlenmiş kadınlar)

Cevaplayıcının Kürt dili kullanımı	1993 TNSA		2003 TNSA	
	1.derece kuzeni ile evli kadınların oranı	Bunların içinden amcaoğlu ile evli olanlar	1.derece kuzeni ile evli kadınların oranı	Bunların içinden amcaoğlu ile evli olanlar
Anadili Kürtçe, hiç Türkçe bilmiyor	%36,3	(%45,6)	%36,9	(%55,2)
Anadili Kürtçe, ikinci dil olarak Türkçe biliyor	%29,8	(%48,5)	%33,9	(%37,5)
Anadili Kürtçe değil, ama ikinci dil olarak Kürtçe biliyor veya anne-babasının anadili Kürtçe	%19,9	(%42,5)	%25,9	(%26,3)

³⁸ Akraba evliliğinin geleneksel literatürdeki açıklamaları genelde mirasın bölünmemesi, toprağın ve malların aile içinde kalması ya da başlık parası ödemeye gerek kalınmaması gibi maddi nedenleri ön plana çıkarmaktadır. Çeşitli çalışmalar içinden birkaç örnek vermek gerekirse Beşikçi (1969a:156-188) göçebe Alikan aşireti örneğinde veya Gedik (2008:126-137) Varto örneğinde akraba evliliği ile ilgili maddiyata dayalı açıklamalar getirmektedir. Ancak oğullarını ve kızlarını kuzenleri ile evlendiren birçok ailenin büyük bir toprak parçasına veya bir aile işletmesine sahip olmadıkları, önemli bir bölümünün hiçbir şekilde kayda değer bir mülkü ellerinde tutmadıkları belirtilmelidir. Ayrıca geleneksel olarak Kürtlerde kız kardeşlerin tümüyle mirasın dışında tutuldukları (Yalçın-Heckmann, 1989), bu nedenle kızların başka ailelere gelin gitmesinin zaten mal bölünmesine yol açmayacağı unutulmalıdır. Bu nedenle Todd’un (1985) vurguladığı üzere kuzenler arası evliliklerin maddi zorunluluktan ziyade kültürel bir tercih olduğu, buradaki temel düşüncenin kadınları aile içinde tutarak sosyal yaşamdan dışlamak olduğu düşünülmelidir. Öte yandan her akraba evliliği illaki ailenin tercihi ve baskısı sonunda gerçekleşmek zorunda değildir. Birbirlerini severek evlenmiş olan kuzenler de olabilir ve bu durum Türk (ve Kürt) toplumunda zannedildiğinden daha yaygındır. Ancak yine de bir toplumda akraba evliliğinin yüksek yüzdelerle gerçekleşiyor olması, bireysel tercihlerden ziyade toplumsal ve kültürel normlar ışığında aile büyükleri tarafından gerçekleştirilen bir tercihin sonucudur.

Zeyneloğlu, S., Civelek, H. Y., Coşkun, Y. (2011). Kürt sorununda antropolojik ve demografik boyut: Sayım ve araştırma verilerinden elde edilen bulgular. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* [Bağlantıda]. 8:1. Erişim: <http://www.InsanBilimleri.com>

Kürtçe bilmiyor (anne-babası da Kürtçe konuşmuyor)	% 12,5	(%27,6)	% 13,1	(%23,5)
--	--------	---------	--------	---------

Kaynak: TNSA 1993 ve 2003 verileri ile ilk evlilikler dikkate alınarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Beklendiği üzere, dil kullanımına göre belirlenen ‘Kürt kimliğine sahip olma derecesi’ arttıkça 1.derece kuzeni ile evli olan kadınların oranı da artmaktadır. Ancak en ilginç gözlem 1993-2003 arasındaki 10 yıllık dönem içinde hiçbir dil kullanım grubunda akraba evliliği oranının –ki burada akraba evliliğinden kasıt dar anlamda 1.derece kuzenler arası evliliğidir– azalmıyor olmasıdır. Aksine akraba evliliği oranı hafif derecelerde de olsa artmıştır ve bu gelişmenin ülkedeki cemaatleşme (ki kesinlikle İslâmlaşma ya da dindarlaşma ile eş kabul edilmemelidir) süreci ile birlikte değerlendirilmesi gerekir. Yoğun olarak yakın akrabalarıyla evlenen bireylerden oluşan bir toplum, cemaat halinde örgütlenmeye daha yatkın olabileceği gibi cemaatleşmenin de akraba evliliğini arttıran bir sosyal iklim yaratıyor olması mümkündür. 1980 darbesi ile birlikte dernekler, sendikalar, meslek örgütleri gibi kişisel etkilerden arındırılmış (*impersonal*) sosyal örgütlenmelerin yasaklanmış veya kısıtlanmış olmaları, bireyleri akrabalık, cemaat, hemşerilik ve benzeri temellerde etnik kökene veya kişisel yakınlığa dayalı ‘yardımlaşma’ örgütlerine itmiş olup, bu husus akraba evliliği oranının artmış olması ile birlikte değerlendirilmelidir.

Kürtçe’yi anadil ya da ikinci dil olarak kullanmayan ve ebeveynleri de Kürtçe’yi anadil olarak konuşmayan, kısa ifadesi ile ‘Kürt asıllı olmayan’ kişiler arasında 1.derece kuzen evliliği oranı 1993 yılı için %12,5, 2003 yılı için ise %13,1 dir. Bunların içinde amcaoğlu ile evliliklerin payı ise 1993 için %28, 2003 yılı için ise sadece %24 olarak gözlenmiştir. Bir başka deyişle, Türkiye’de Kürt asıllı nüfus grubu hariç tutulduğunda kuzenler arası evlilik oranı diğer Müslüman ülkelere göre oldukça düşüktür, dahası kuzen evlilikleri içinde amcaoğlu ile evliliğin bir önceliği yoktur. Kısacası, babayanlı bir tercih söz konusu değildir. Tam aksine Kürt asıllı olmayan nüfus içinde kuzenleri ile evli olan kadınlar arasında en büyük grubu 2003 yılı verilerine göre %30’dan fazla bir değerle teyzeoğlu ile evli olanlar oluşturmaktadır. Kuzen evliliğinde damadın baba tarafından oluşturulan akrabalık zincirleri (amcaoğlu-amcakızı, dayıoğlu-halakızı evlilikleri) yerine damadın annesi tarafından oluşturulan akrabalık zincirlerinin (halaoğlu-dayıkızı, teyzeoğlu-teyzekızı evlilikleri) daha sık rastlanır hale gelmesi (*matrilateral swing*) kentleşme süreci ile ilgili olabilir (Todd, 1985:151). Bu gelişme sadece Türkiye’de değil, İran gibi ülkelerde de gözlenmektedir. Örneğin Todd (1987:119-120), İran’da örnek bir kırsal alanda akrabaları ile evli olan erkekler

içinde baba tarafından akraba olunan kadınlarla evli olanların en büyük paya sahip olduğunu, buna karşın başkent Tahran'da bu ilişkinin tersine dönerek teyzekızı veya dayıkızı ile evli erkeklerin akraba evlilikleri içindeki toplam payının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, kentleşme ile birlikte anayanlı ilişkiler önem kazanmaya başlamıştır.

Kuzenler arası evlilikler içinde anne tarafından kurulan akrabalık ilişkilerinin payının artması sadece Türkler arasında değil, Kürtler arasında da gözlenmektedir. Anadili Kürtçe olup ikinci dil olarak Türkçe bilen kesimde 1.derece kuzenleri ile evli kadınlar arasında amcaoğlu ile evli olanların oranı %49'dan %38'e, anadili Kürtçe olmayan Kürt asıllı nüfus arasında ise %43'den %26'ya düşmüştür. 10 yıl gibi sosyolojik açıdan kısa sayılabilecek bir sürede meydana gelen bu değişim Kürtlerin hızlı bir modernleşme süreci içinde bulduklarını göstermektedir. Özellikle anadil olarak Türkçe konuşan Kürt asıllı nüfusta akraba evliliğinde babayanlı tercih tümüyle yok olmuştur. Ancak anadili Kürtçe olup Türkçe'yi ikinci dil olarak dahî kullanmayan nüfusta tersi yönde bir gelişme gözlenmektedir. Bu grupta kuzenler arası evlilikler içinde amcaoğlu ile evli olan kadınların payı %46'dan %55'e çıkmıştır.

Doğurganlık düzeylerinde olduğu gibi, amcaoğlu ile yapılan evliliklerin bütün kuzenler arası evlilikler içindeki payı açısından da Kürtlerin durumunda ikili bir gelişme söz konusudur. Anadil ya da ikinci dil olarak Türkçe kullanan Kürt asıllı nüfusta amcaoğlu evliliklerinin payı azalırken, Türkçe'yi ikinci dil olarak dahî kullanmayan Kürtlerde tam aksi yönde bir gelişme yaşanmakta, bu grupta hem genel eğilimin aksine doğurganlık yükselmekte hem de kuzenler arası evlilikler içinde amcaoğlu-amcakızı evliliklerinin payı genel yönelimin aksine artmaktadır.

Kuzenler arası evliliklerin toplam evlilikler içindeki oranı ise on yılda hafif artışlarla gruplar arasında büyük ölçüde sabit kalmaktadır. 2003 yılında Kürtçe konuşmayan grupta %13 oranında bir sıklık ile gözlenen 1.derece kuzenler arası evlilik, anadil olarak Türkçe konuşan Kürt asıllı nüfusta %26, anadil olarak Kürtçe konuşan ama Türkçe de bilen nüfusta %34, hiç Türkçe bilmeyen Kürtlerde ise %37 olarak ölçülmektedir. Belirtilen farklılıklar süreç içinde azalmayarak sabit kalmıştır. Kürtçe'yi anadil olarak konuşan kesimde gözlenen akraba evliliği sıklığı İran'da ve çoğu Arap ülkesinde gözlenen değerlerden bile yüksektir. Böylece bu grup, kadınlarını yüksek oranda akrabaları ile evlendirerek aile içinde tutma tercihi ile de kendilerini Türkiye genelinden farklılaştırmaktadırlar.

Kadınların aile içindeki konumlarının iki toplum arasında farklılaşması salt kültürel ve sosyolojik açıdan değil, toplumsal ve siyasî hayatın her alanında farklılık yaratmaktadır. Toplumları birbirlerinden ayıran veya yakınlaştıran temel ayrıç kadınların toplum içindeki konumudur. Modern dünyada erkeklerin yaşam biçimi, giyim tarzı, eğitim düzeyleri, istihdama katılımları ve benzeri özellikleri toplumlar arasında görece daha az farklılaşırken, kadınların aile içindeki konumu, kadınların eğitim düzeyi, kadınların istihdama katılımı, kadınların giyim tarzı, kadınların doğurganlığı ve kadınlarla ilgili diğer göstergeler toplumların karakteristik özelliklerini biçimlendirmekte, bu özellikler hangi toplulukların birbirleri ile kaynaştıklarını ya da birbirlerinden uzak durduklarını tayin etmektedir. Türkiye'deki Laik-İslâmcı kutuplaşmasının da büyük ölçüde kadınlar üzerinden kurgulandığı; kadının başını örtmesinin ya da örtmemesinin fiziksel örtünme eyleminin dışında simgesel anlamlarla kurgulandığı hatırlanmalıdır.

Dünya toplumlarının aile yapıları ile demografik ve ekonomik gelişimlerini karşılaştırdığı çalışmasında Todd, toplumların kalkınma sürecinde kadınların rolünün erkeklere göre daha önemli olduğunu, kadınların bir toplumda görece uzun sürelerle eğitim süreci içinde kaldığı, ayrıca aile içinde ve sosyal yaşamda kişilik sahibi bir varlık olarak kabul edildiği toplumlarda çocukların daha iyi eğitim aldıklarını, daha becerikli ve yetkin bireyler olarak yetiştiklerini belirtmektedir (Todd, 1987:15-17). Todd'un kast ettiği, örneğin eğitilmiş kadınların çocuklarına birebir okuma yazma öğretilmeleri türünden davranışlar değildir. Kadınların eğitilmiş olduğu ve sosyal yaşamda önemli bir role sahip olduğu toplumlarda oluşan sosyal ve kültürel iklim, demografik, ekonomik ve demokratik gelişmeyi desteklemekte ve hızlandırmaktadır. Öte yandan kadınların eğitimsiz ve cahil bırakıldığı toplumlarda gelişme ve kalkınma potansiyeli kısıtlı kalmaktadır (Todd, 1987:114-120).

Bu açıdan Kürtlerin tarihin hiçbir döneminde bağımsız ve uzun soluklu bir devlet kuramamış olmalarını da sadece coğrafî yalıtılmışlık ve buna bağlı ekonomik zorluklar ile açıklayan görüşlerin sorgulanması mümkündür. Kürtlerin tarih boyunca aşiretleri aşan bir yönetim örgütlenmesine geçememesinin ve ayrıca ekonomik olarak geri kalmışlığının nedenleri arasında bu toplumda kadının görece düşük konumu ve kadınların yüksek oranlarda aile içinde evlendiriliyor olmaları da sayılmalıdır. Bağımsız bir devlet sahibi olmayı Kürtlerin tek sorunu olarak gören anlayış, ekonomik ve sosyal gelişmeyi engelleyen içsel antropolojik özelliklerin, ve yine içsel dinamiklerle ortaya çıkmış olan aşiret düzeninin nedenlerinin göz

ardı edilmesine yol açmaktadır. Bağımsız ya da özerk olmanın tek başına müreffeh olmanın garantisi olmadığı unutulmaktadır. Erkeklerin kadınları, aile büyüklerinin gençleri, aşiret reislerinin aşiret üyelerini ve zenginlerin fakirleri ezebildiği ve sosyal yaşamdan dışladığı bir toplumsal düzende, 'özgürlük' ve 'demokrasi' sloganları anlamını ve işlevini yitirmekte, 'etnik hakların' bireysel mutluluk ve refaha dönüşmesi mümkün görünmemektedir. Bunun yanında cemaat ve tarikatların Kürtler arasında Türklere oranla daha fazla 'üye' topluyor olması da Kürtlerin endogamik aile yapısı ve kadınların toplum içindeki düşük konumları ışığında değerlendirilmelidir.

Özetle, Kürtçe konuşan nüfus içinde akraba evliliği sıklığının Türkiye geneline göre çok daha yüksek olduğu görülmekte, ancak Kürt asıllı nüfus grubu kendi içinde önemli farklılıklar da ortaya koymaktadır. Özellikle anadili Kürtçe olmayan Kürt asıllı nüfusta gözlenen değerler Türk nüfusta gözlenen değerlere daha yakındır. Gerek Kürtler arasında gerekse de Türkiye genelinde 1.derece kuzenler arasındaki evliliklerin oranı on yıllık dönem içinde sabit kalmıştır, ancak akraba evliliğinde babayanlı tercihin bir ölçüsü olan amcaoğlu evliliklerinin payı hem Türkiye genelinde hem de Kürtlerin önemli bir kesiminde düşmüştür. Anadili Kürtçe olup Türkçe'yi ikinci dil olarak dahî kullanmayan nüfusta 1.derece kuzen evlilikleri içinde amcaoğlu-amcakızı birlikteliklerinin payı genel eğilimin aksine artarken, Türkçe'yi anadil ya da ikinci dil olarak kullanan Kürt asıllı nüfusta ise Türkiye geneline paralel olarak azalmıştır. Kürt asıllı nüfusun önemli bir bölümü akraba evliliğindeki babayanlı tercihten uzaklaşma eğilimindedir.

Genel Değerlendirme ve Öneriler

Bu çalışmada beş farklı değişken yoluyla Kürt asıllı nüfus ile Türkiye geneli arasındaki demografik ve antropolojik farklılıklara değinilmiştir. Söz konusu değişkenler 'okuryazarlık', 'Türkçe bilme oranı', 'canlı doğan çocuk sayısı' cinsinden doğurganlık düzeyi, '1.derece kuzenleri ile evli olan kadınların oranı' ile bunların içinden 'amcaoğlu ile evli olanların payı'dır.

1945 Nüfus Sayımı'ndan anadiller ayrımında okuryazarlık oranları ile Türkçe bilme oranları incelenmiştir. Kürtler dışındaki Türk kökenli olmayan diğer Müslüman etnik grupların demografik dönüşümü Türklerle birlikte yaklaşık olarak aynı dönemde yaşamış oldukları düşünülmektedir. Çeşitli etnik grupların okuryazarlık ve Türkçe bilme oranları birlikte incelendiğinde Kürtler dışındaki diğer etnik grupların süreç içinde 'Türkleşmiş' olmalarının,

bir devlet politikasının etkisinden ziyade kendiliğinden meydana gelen bir sosyal dönüşümün sonucu olduğu düşünülmektedir. Toplumların ergenlikten yetişkinliğe geçişi olarak da tanımlayabileceğimiz demografik dönüşüme Türklerle beraber girmiş olan etnik gruplar süreç içinde Türk dilini ve kimliğini benimserlerken, Kürt etnik grubu bir ölçüde bu Türkleşme sürecinin dışında kalmıştır.

Öte yandan Kürtleri tekil bir kitle olarak düşünmemek gerekir. Ailevî ve toplumsal yapısı nedeniyle evrensel (*universalistic*) bir bakış açısına sahip olan Türk toplumunda (ve aynı özelliklere sahip Kürt toplumunda) etnik gruplar arası geçişkenlik söz konusudur. Bu nedenle, Türkiye'deki etnik grupların örneğin ABD toplumundaki beyaz ve siyah kategorileri gibi birbirini dışlayan (*mutually exclusive*) kategoriler olarak incelenmesi hatalıdır. Kürt asıllı bir bireyin yaşam süreci içinde Türk dilini ve/veya Türk kimliğini benimsemesi mümkün olduğu gibi, herhangi bir bireyin farklı derecelerde birden fazla etnik aidiyete sahip olması, yani kendisini hem 'Kürt' hem de 'Türk' olarak hissetmesi mümkündür.

İki etnik grup arasında geçişkenlik söz konusudur. Bu husus dikkate alınarak Türkiye'deki Kürt asıllı nüfus, anadil ve ikinci dil olarak Türkçe ve Kürtçe kullanımları ayırımında üç grup halinde incelenmiştir. Bu üç grubun seçilmiş değişkenler yoluyla çeşitli özellikleri ülkedeki Kürt asıllı olmayan genel kitle (Kürt dilini ne anadil ne de ikinci dil olarak kullanan ne de Kürtçe konuşan anne-babaya sahip olan kesimi yansıtan 4. grup) ile karşılaştırılmıştır. Hem Türkçe'yi hem de Kürtçe'yi bir arada kullanan nüfus gruplarının Türk ve Kürt etnisiteleri arasındaki kesişim kümelerini yansıttığı varsayılmıştır.

Türkçe'yi anadil ya da ikinci dil olarak kullanan Kürt asıllı nüfusun doğurganlık düzeyi Türkiye geneli ile paralel olarak düşmektedir. Kürtçe konuşmayan genel kitle arasında kadın başına canlı doğan çocuk sayısı on yıllık dönemde yaklaşık 0,5 miktarında düşerken, aynı düşüş Türkçe bilen Kürt asıllı nüfus arasında da gözlenmektedir. Kürt asıllı nüfusun mutlak doğurganlık düzeyi Türkiye geneline göre yüksek olsa da genel eğilim düşme yolundadır. Kürtlerde demografik dönüşüm tamamlandığında bu tür dönemsel farklılıkların yok olması beklenebilir. Öte yandan anadili Kürtçe olup Türkçe'yi ikinci dil olarak dahî bilmeyen nüfus grubunda farklı yönde bir gelişme yaşanmış olup, kadın başına canlı doğan çocuk sayısı on yıllık dönemde 0,5 çocuk artmıştır. Toplam nüfusun yaklaşık %3'üne denk gelen bu kitlenin sosyal ve demografik açıdan ayrılmaya devam etmesi durumunda fiziksel-siyasî bir

ayrışmanın da mümkün olabileceği ve bu ayrışmanın sadece siyasî ve iktisadî tedbirlerle önlenemeyeceği unutulmamalıdır.

Kürtler ile Türkiye'nin geri kalanı arasında dönemsel demografik farklılıkların yanında yapısal antropolojik farklılıklar da söz konusudur. Bu çalışma kapsamında Todd'un aile modelleri kullanılmış, tipik Kürt ailesinin yüksek akraba evliliği sıklığı ile aile içi evlenen cemaat ailesi (Ortadoğu ailesi) kategorisi içinde bulunduğu, buna karşın Türkiye genelinin görece düşük akraba evliliği oranıyla, aile dışı evlenen cemaat ailesi (Avrasya ailesi) ile aile içi evlenen cemaat ailesi (Ortadoğu ailesi) arasında bir geçiş bölgesi olduğu vurgulanmıştır.

1.derece kuzenler arası evlilikler içinde amcaoğlu-amcakızı birlikteliklerin payı hem Türkiye genelinde hem de Kürt asıllı nüfusun çoğunluğunda düşmektedir. Böylece akraba evlilikleri kapsamında babayanlı yönelim zayıflamaktadır. Hiç Kürtçe konuşmayan grupta ve Türkçe'yi birinci veya ikinci dil olarak konuşan Kürt asıllı nüfus arasında amcaoğlu ile evli olan kadınların payı önemli ölçüde düşmektedir. Ancak doğurganlık düzeyinde olduğu gibi bu alanda da ikili bir gelişme yaşanmakta, anadili Kürtçe olup Türkçe bilmeyen grupta amcaoğlu ile evli kadınların payı, genel eğilimin aksine daha da artmaktadır.

Doğurganlık düzeyi ve akraba evliliği tercihi önemli demografik ve antropolojik değişkenlerdir. Bu değişkenlerdeki farklılaşma toplumların birbirlerine ne kadar yakın veya uzak durduklarını göstermektedir. Türkçe bilen Kürt asıllı nüfus söz konusu değişkenler açısından Türkiye geneline yaklaşmakta, ancak Kürtlerin bir bölümü (Türkçe bilmeyenler) hem doğurganlık hem de yakın akraba evliliğinde babayanlı tercih açısından Türkiye genelinden uzaklaşmaktadır. Kürt asıllı nüfusun önemli bir bölümünün uzun vadede 'Türkleşmesi', başka bir bölümünün ise –eğer gerekli sosyal entegrasyon önlemleri alınmazsa– Türkiye'den önce sosyal olarak ayrışması ardından da siyasî olarak ayrılması risk dâhilindedir. Belirtilen farklılaşma dil grupları ayırımında tespit edilmiştir. Ancak farklılıkları yaratan unsurun doğrudan Türkçe bilmek veya bilmemek olmadığı belirtilmelidir. Türkçe bilmenin veya bilmemenin de gerçekte demografik, ekonomik ve antropolojik nedenlerden kaynaklandığı söylenebilir. Bir başka deyişle, Türkçe bilmeyen Kürtlere Türkçe öğretilmesi ile farklılıkların yok olması beklenmemelidir.

İki toplum arasında farklılık yaratabilecek demografik ve antropolojik özellikler bu çalışmada sunulanlardan ibaret değildir. Yapılacak olan incelemelerde mutlaka ikinci dil kullanımı da dikkate alınmalı, ülkedeki Kürt asıllı nüfus tekil bir kitle olarak düşünülmemeli;

bir kesimin zaman içinde sosyo-demografik özellikler açısından Türkiye geneline yaklaştığı, başka bir kesimin ise kendisini Türkiye genelinden giderek ayırttığı dikkate alınmalıdır.

Kürt asıllı nüfusun hangi koşullarda Türkçeyi ve/veya Türk kimliğini benimsediği başka bir çalışmanın konusudur. Bu makalede veriler ışığında bazı farklılıklara ve değişimin yönüne dikkat çekilmiştir. Önemle vurgulanmalıdır ki; salt ekonomik veya siyasî önlemlerle Kürt sorununun çözümü mümkün değildir. İki toplum arasında var olan antropolojik farklılıklar da dikkate alınmalıdır. Bu kapsamda, Kürtlerde (özellikle Alevi olmayan kesimde) kadının görece düşük konumunun ciddi bir sorun oluşturduğu, kadınların azami ölçüde aile içinde ve tercihen amcaoğlu ile evlendirildiği, sosyal ve ekonomik yaşamdan dışlandığı bir toplumsal düzende, özellikle çocukların eğitiminde sorunların ortaya çıktığı, toplumun ilerleme ve gelişme potansiyelinin kısıtlı kaldığı belirtilmelidir. Güneydoğu'nun ekonomik ve sosyal geriliğinin sebeplerinin ise sözde var olan 'ekonomik sömürü' gibi dışsal etkenlerde değil, daha ziyade kadınların düşük sosyal statülerinden kaynaklanan içsel dinamiklerde aranması gerekmektedir. Yetişkinlerin gençleri, erkeklerin kadınları, zenginlerin de fakirleri ezdiği ve her türlü bireysel gelişimin önünün tıkandığı bir toplumsal düzen devam ederken 'etnik haklar', 'demokrasi' ve 'özgürlük' talepleri üzerine kurulu bir söylem, Kürtlerin içinde buldukları sorunların gerçek kaynaklarını göz ardı etmektedir. Bazı Kürt aydınlarının Güneydoğu Anadolu'nun ekonomik geriliğini salt 'T.C.'nin sömürüsüne' bağlayan görüşlerinin, Türk resmî tarihinin Osmanlı'nın gerilemesini salt kapitülasyonlara bağlayan tezleri kadar sığ ve gerçekdışı olduğu vurgulanmalıdır. Gerçekte her iki toplum da Sanayi Devrimini, onun öncesinde Aydınlanmayı, Coğrafi Keşifleri ve Rönesansı kaçırmış olup, modernleşme sürecine içsel dinamikler yerine dışsal etkiler ile başlamışlardır. Hem Türklerin hem de Kürtlerin siyasî, ekonomik ve toplumsal sorunları birbirinden çok da farklı olmayıp, bu makalede gösterilen demografik ve antropolojik farklılıklar bir düşmanlık vesilesi olarak değil, bir arada yaşayabilmeye yönelik entegrasyon politikaları için bir bilgi altyapısı olarak kabul edilmelidir.

Bu çalışmada ülkedeki Kürt asıllı nüfus ile Türkiye geneli arasındaki demografik ve antropolojik farklılıkların sadece bir bölümü gösterilmiş, bunun yanında etnik gruplar arası geçişkenlik olasılığına işaret edilerek yapılacak analizlerde ikinci dil kullanımına da dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Mevcut antropolojik farklılıkların zaman içinde azalıp azalmadığı ve bu farklılıkların siyasî ayrışmaya yol açıp açamayacağı, yapılması gereken ileri

Zeyneloğlu, S., Civelek, H. Y., Coşkun, Y. (2011). Kürt sorununda antropolojik ve demografik boyut: Sayım ve araştırma verilerinden elde edilen bulgular. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* [Bağlantıda]. 8:1. Erişim: <http://www.InsanBilimleri.com>

analizlerin konusudur. Yapılacak ileri analizlerde demografik ve antropolojik boyutun dikkate alınması ve özellikle Kürt kadınının aile ve toplum içindeki konumunun incelenmesi önerilmektedir

Kaynakça

- Altuntek, N. S. (2001). Türkiye Üzerine Yapılmış Evlilik ve Akrabalık Araştırmalarının Bir Değerlendirmesi, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 17-28.
- Altuntek, N.S. (1993). *Van Yöresinde Akraba Evliliği*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Andrews, P. A. (1989). *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, P. A. Andrews (Ed.) Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Wiesbaden: Dr.Ludwig Reichert.
- Barth, F. (1954). Father's Brother's Daughter Marriage in Kurdistan, *Southwestern Journal of Anthropology*, 10, 164-171.
- Benninghaus, R. (1989a). The Laz: An Example of Multiple Identification, P. A. Andrews (Ed.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, (ss. 475-497) Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Benninghaus, R. (1989b). Zur Herkunft und Identität der Hemşinli, P. A. Andrews (Ed.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (ss. 497-502).Wiesbaden: Dr.Ludwig Reichert.
- Beşikçi, İ. (1969a). *Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar: Göçebe Alikan Aşireti*, Ankara: Doğan Yayınevi.
- Beşikçi, İ. (1969b). *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-ekonomik ve etnik temeller*, İstanbul: E.Yayımları.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (2003). *Genel Nüfus Sayımı. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri. 2000*. Ankara: DİE Yayınları.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (1969). *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri. 1965*. Ankara: DİE Yayınları.
- Epstein, M. (1989). The Jews in Turkey. P. A. Andrews (Ed.). *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (ss. 519-524). Wiesbaden: Dr.Ludwig Reichert.
- Gedik, E. (2008). *Sozialer, kultureller, ökonomischer und sprachlicher Wandel im Rahmen der Binnenmigration und der transnationalen Migration: Soziale Netzwerke am Beispiel der Provinz Varto in Ostanatolien/Türkei*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Goethe Universität. Frankfurt.
- Gellner, E. (1997). The Turkish Option in Comparative Perspective, S. Bozdoğan ve R. Kasaba (Ed.), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, (ss.233-244) Seattle: University of Washington Press.
- Gündüz-Hoşgör, A. ve Smits J. (2002). Intermarriage between Turks and Kurds in Contemporary Turkey. *European Sociological Review*, 18(4), 417-432.

Zeyneloğlu, S., Civelek, H. Y., Coşkun, Y. (2011). Kürt sorununda antropolojik ve demografik boyut: Sayım ve araştırma verilerinden elde edilen bulgular. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* [Bağlantıda]. 8:1. Erişim: <http://www.InsanBilimleri.com>

- İçduygu, A., Romano D. ve Sirkeci İ. (1999) The ethnic question in an environment of insecurity: the Kurds in Turkey, *Ethnic and Racial Studies*, 22(6), 991-1010.
- İstatistik Genel Müdürlüğü (1950). *Genel Nüfus Sayımı, Türkiye Nüfusu. 1945*. Ankara: İGM Yayınları.
- Kırzioğlu, M.F. (1964). *Tarih Bakımından Kürtlerin Türklüğü*. Ankara: Çalışkan Basımevi.
- Koç, İ., Eryurt M. A., Adalı T. ve Seçkiner P. (2010), *Türkiye'nin Demografik Dönüşümü*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayınları.
- Koç, İ., Hancıoğlu A. ve Çavlin A. (2008) Demographic Differentials and Demographic Integration of Turkish and Kurdish Populations in Turkey. *Population Research and Policy Review*, 27, 447-457.
- Magnarella, P. J. (1976). The Assimilation of Georgians in Turkey: A Case Study. *The Muslim World*, 66(1), 35-43.
- Mutlu, S. (1996). Ethnic Kurds in Turkey: A Demographic Study. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 28, 517-541.
- Nestmann, L. (1989). "Die ethnische Differenzierung der Bevölkerung der Osttürkei in ihren sozialen Bezügen", P. A. Andrews (Ed.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (s.543-581) Wiesbaden: Dr.Ludwig Reichert.
- Özbay, F. (2009). Türkiye'de Demografik Dönüşüm, A. Üstünel ve V. Yılmaz (Ed.), *Türkiye'de Demografik Dönüşüm: Yaşlanan bir Toplumun Karşı Karşıya Olduğu Sorunlar Üzerine Birlikte Düşünmek Konferansı Sonuç Raporu*, (ss. 2-3) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Özbek, B. (1989). Tscherkessen in der Türkei, P. A. Andrews (Ed.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (ss.581-590) Wiesbaden: Dr.Ludwig Reichert.
- Rosen, G. (1845). *Über die Sprache der Lasen*. Berlin.
- Smith, A. D. (1986). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
- Smits, J. ve Gündüz-Hoşgör A. (2003). Linguistic capital: Language as a socio-economic resource among Kurdish and Arabic women in Turkey. *Ethnic and Racial Studies*, 6(5), 829-853.
- Todd, E. (2003). *Weltmacht USA: Ein Nachruf*, (Çev. Ursel Schäfer ve Enrico Heinemann), München: Piper.
- Todd, E. (1987). *The Causes of Progress: Culture, Authority and Change*. (Çev. R. Boulind), Oxford: Basil Blackwell.
- Todd, E. (1985). *The Explanation of Ideology: Family Structures and Social Systems*, (Çev. D. Garrioch), Oxford: Basil Blackwell.
- Van Bruinessen, M. (1989). The Ethnic Identity of the Kurds. P. A. Andrews (Ed.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (ss. 613-621), Wiesbaden: Dr.Ludwig Reichert.
- Van de Kaa, D. (1999). Without Maps and Compass: Towards a New European Transition Project. *European Journal of Population*, 15. 309-316.

Zeyneloğlu, S., Civelek, H. Y., Coşkun, Y. (2011). Kürt sorununda antropolojik ve demografik boyut: Sayım ve araştırma verilerinden elde edilen bulgular. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* [Bağlantıda]. 8:1. Erişim: <http://www.InsanBilimleri.com>

Yalçın-Heckmann, L. (1989). "On kinship, tribalism and ethnicity in Eastern Turkey", P. A. Andrews (Ed.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (ss.622-631). Wiesbaden: Dr.Ludwig Reichert,

Zeyneloğlu, S. (2008). *Türkiye'de Yerleşim Birimlerinin Dağılımı ve Merkezî Yerlerin Nfuslarındaki Değişim: Dengeli Bir Yerleşim Dağılımı İçin Öneriler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Zeyneloğlu, S. (2007a). Merkez Nasıl ökt. *Aydınlık*, 1045.

Zeyneloğlu, S. (2007b). AKP'nin doğuya kayan ağırlık merkezi. *Aydınlık*. 1046.

Zeyneloğlu, S. (2007c). MHP Ege ve Akdeniz'de. *Aydınlık*, 1047.